

szatáj

FEBR. * 40. ÉVF.

2

lint
Tibor,
Grendel

1986 FEB 0

Lajos novellája; Kiss Dénes,
Kodolányi Gyula, Simai Mihály,
Szöcs Géza, Tornai József
versei; egykori beszélgetés

Aranyi
Sándorral
és Koch
Sándorral

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: Kispál Antal
85-4893 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház, Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes szám ára: 16 Ft. Előfizetési díj negyedévre: 48, fél évre 96, egy évre 192 forint.

ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XL. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

1986. FEBRUÁR

SIMAI MIHÁLY versei: Bűnbeesettek estje, Ma még zokogva . . . , Homlokomra lehelt . . . , Jeanne d'Arc a gyöngyvirágban	3
TORNAI JÓZSEF versei: Vannak magyarok, A fehér felhő nap-feje, Az örökkévalóságot számolom, Fölbredtek s ijedten nézem, A leander júliusa	5
KISS DÉNES: Az ifjúság házeresze (vers)	9
BÁLINT TIBOR: Családi ház, kerttel (elbeszélés) ...	12
SÁRÁNDI JÓZSEF versei: Szellemidézés, Őnarckép jövő időben	18
SZÓCS GÉZA: Vers a végtelen programokról (vers)	19
KODOLÁNYI GYULA Bűvölő (vers)	20
GRENDÉL LAJOS: Egy ponyvaregény vége (elbeszélés)	22
KUBINYI FERENC: A Tiszától a Tiszáig (Részletek a dr. Aranyi Sándorral folytatott beszélgetésből)	30
PÉTER LÁSZLÓ: A népi írók kiadója (Püski Sándor 75. születésnapjára)	47

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás (71.)	52
-----------------------------------	----

Szegedi tudósportrék

Nemcsak a forma, a fény, a szín megkapó... (Koch Sándorral beszélget Lázár István)	57
--	----

NÉZŐ

KISS GY. CSABA: Nemesi polgárosodás a századfordulón (Maria Dąbrowska: Éjjelek és nappalok, Babits Mihály: Halálfiái)	75
---	----

KRITIKA

VEKERDI LÁSZLÓ: BENKŐ SAMU: Őrszavak 86

MŰVÉSZET

KÁNTOR LAJOS: Gy. Szabó Béla gazdagsága 93

Szerkesztői asztal 96

ILLUSZTRÁCIÓ

Beliczai Mária rajzsorozata („Kozmikus magány”)
a 29., 56., 74., 85., 95. és 96. oldalon
Gy. Szabó Béla metszetei a 94. oldalon

SIMAI MIHÁLY

Bűnbeesettek estje

*Hóval ködökkel vattázott pagony
Alszik a fagy egy ligeti padon
Atlótt torkú madár dala a csend
Hóangyalok kara havazni kezd*

Micsoda bús hamvazószerda ez?

*Istentelen magány
Bűnbeesettek estje
A hegyoldal haván
harangszó hömpölyög le
Kínlódva vért köhögve
vonszolja Káin árnyát
a hóban Ábel teste*

Ma még zokogva...

*ma még zokogva ringat
s holnap tán elvérzik bennem
e hemofiliás csillag
melynek fiául születtem*

Homlokomra lehelt...

*Homlokomra lehelt az isten
azt mondta
fiam légy szabad*

*de nem engedtem hogy segítsen
(jéghegybe zártam magamat)*

*most horizontnyi jég alatt
vacog bennem a gondolat
s imádkozom*

*gondolj ki innen
egy jobb világba uramisten!*

Jeanne d'Arc a gyöngyvirágban

*egy gyöngyvirágban
lúktet fölfelé
egy gyöngyvirágban
kehelyről kehelyre
fehér virágban
fehéret lehelve
fehér arcát
a fényhez fölemelve
lúktet*

*lebeg
száll
mindig fölfelé*

*— Ó Jeanne d'Arc
minden élet harcosa
mire születik
az Ember Fia?
E gyöngy világ
miért oly rongy világ
gólemek lába
hogyan szívünkre hág?!*

*E rongy világban
úgy tör fölfelé
szeretete
szép mint a bátraké
úgy sújt a vérmes
rakéták felé
szerelemmel vértézve
úgy ragyog
vakulnak az
öldöklő angyalok*

*— Ó Jeanne d'Arc
minden élet harcosa
mivé lesz végül*

*az Ember Fia?
világunk véres
zord halál-virág
végezni készül
a komédiát*

*szája hallgat
a szeme énekel
azt éneкли hogy
fehéredni kell
kezünket és szemünket
vértől óvni
fehéret nyílني
és fehéret szólني
akár a gyöngyvirágok milliói
fölszállني
mint
Isten lepkényi lelke
virág-virágban
kehelyről kehelyre*

TORNAI JÓZSEF

Vannak magyarok

*Vannak magyarok, szikkadtak, tiszták,
mint a cserepes agyag a Tiszaháton.
Vannak magyarok, sárosra
isszák magukat a koszos állomáson:
isznak a havas Don-kanyarra,
isznak a tábornoк arany váll-lapjára.
Vannak magyarok: hat ujjal
és fogastul jönnek a világra.*

*Ezen a földön nőttek,
nem a tatárszagú Ázsiában,
mégse hisznek a szent bálványokban,
aranyozott isten-fiúban.
Kaszát egyenesítettek, voltak
fekete-csimbókos szörnyetegek,
locsogó vérükkel öntözték
a kiszáradt egeket.*

*Felhőből néző nagyapjuk
tótul, zsidóul imádkozott:*

dűlnek szájukból a kiskunsági homokviharok,
Duna-folyású ekloga-sorok.
Együtt mennek a hősökkel,
nyavalyásokkal történelembe:
vannak magyarok: úgy tartják a világot,
mintha kisgyerek lenne,

ártatlanul lesik az arcát:
sír, mosolyog, eliszonyodik?
Nem engedik kiszedni a kezükből
legutolsó lélegzetükig.
Hallgatásukban rejtegetik
az elsodort parti fát, asszonyuk jajszóit,
mégse mentik meg őket
a vízióik!

Nem volt késsel vágható kenyерük,
emésztődéseiket hordták a malomba.
Koponyájukban most az üres hold
lakik hajnalonta;
süti a villódzó sebhelyeket,
port, füstöt, kitört ablakokat.
Vannak magyarok, akiknek
az öröm menyasszony-kárhozat,

lemondás és elrontott ünnep
minden nap-villás reggel.
Fölkelnek az ágyból és belebuknak
a sírba gimnázista-fejjel.
Fölfalják az idegen zászlókat
vagy meghízna, mint a szolgák.
Vannak magyarok, rég tudják,
hogy ahol élnek, szeles ország.

A csúcsos, menetelő jegenyék zajából
kihallják a pontos muzsikát,
házuk előtt éjjéli időben
csapatostul tutulnak a kutyák.
Becézik ezt a kis földet, hazát,
és fülük mellett eleresztik a szót.
Vannak magyarok, várnak, szédülnek,
szívüket-lecsukók.

A tegnapiért eladják a mát,
puha ingért a kabátot.
De vannak magyarok: István királyra,
új ezer évre vágyók.
Nem fogadják meg az anyai szót,
komor és makacs árvák.
Az emberiségnek a fából-
vaskarikákat ők csinálják.

A fehér felhő nap-feje

A fehér felhőnek nap-feje nő,
arany-csodálkozásban
a domb, tüske-sebezte arcom.
Lehajlik az ezüstnyárfa-árnyék,
hogyan a szél-mosta
folyón keresztülússzon.
Hagyom, hogy a víz jeges zöldje
elmerítse a karom, a mellem.
Eszembejut kisfiú-időm,
semmi se volt akkor
csak a fény meg a Duna. És éjszaka,
mint odujából a bagoly,
alvó szívemből tüzes szemmel
nézett a teremtésbe isten.

Az örökkévalóságot számolom

Egyezséget kötöttem istennel:
ő nem engedi, hogy boldog legyek,
de a gyalázattól megóvja életemet,
én meg szeretem
és a véremlen éppúgy csodálom,
mint a bogarak összetapadásában
meg a kakukkfű illat-szavában.
Hanyattdűlök
a Vadgalamb-tisztáson
és az örökkévalóságot számolom
fogycatkozó sejtjeimmel.

Fölébredek s ijedten nézem

Este a Balatonba hajló Badacsonyt
figyelve hallgattam az akadozó
levelibéka-zenét.
Éjjélkor a csillagok úgy csapódtak
a holdas mélybe, mint tejbe a légy.

Fölébredek s ijedten nézem:
egy lüktető-zöld fenyő csúcsát

Az ifjúság házeresze

Üzenet több nemzedéknek

Íme a házatok eresze!
 Verik róla a fecskefészket
 Nem azért mert útban vannak
 s bántja sanda tekintetük
 Ti vagytok útban! Egyedül ti!
 Szép fegyelmetek józanságtok
 Előbb fölgyújtják a családot
 korma szítáljon arcotokba
 szemetekbe verjenek lángok
 Aztán majd a falakat döntik
 anyád apád idegenítik
 hogy ízenként zúzzon össze
 az öntudatlan fájdalom

Íme a házatok eresze
 Látjátok még a fecskefészket
 kéményetek koronáját?
 Néma keringésüket az égen
 a táj nyugtató glóriáját?
 Ricsaj nyomorít meghittséget
 és ékes gólyakelepet!
 Senki földjévé lesz a lélek
 Íme sorsotok eresze
 Egyetlen nyár sem vált meg többé
 szögezve betonkeresztekre
 Kirándulások nevetések
 hangfalak közé börtönözve!
 Alattunk eltemetve végleg
 a zsugorított nagyanyák
 E vaskövön át föl nem dörömböl
 Kiss János sem Dobos Kata
 A huszártartást — nagyapa! —
 elvitték már a múzeumba
 Úveg mögött sápad a pityke
 mállik a halott aranysujtás
 nem hagynak végül meg semmit se
 sem a száját sem az imáját
 s nem veszik sorsod a lelkükre!
 Házatok eresze már pusztá
 idegen név süil a kapukra
 Ágon elszáradt madárröpte
 Urai ők a technikának

*a szót sem érted ami támad!
S nem anyanyelv izzít lázat
de csillapítóul heroínt
s Júdás-mázakat kínálnak
Az az érdek hogy imádjad
gyarmatosítva tested lelked
Szem szűrődik a fül dugul
A haszon övék mindörökre
Odaseneki útnek jösszte!
Ki nem tudja hogy mit csinál
bizony mondom hogy bajt csinál az*

2

*Odaseneki janicsár mind
lővátett gyerekkor az arcán
tekintet sivár alagúttal
Onnét ki lát ki? — Hogyha nézne?!
Belül a lélek szik-vidéke
sivó-érzés futóhomokja
Nem is tudja nem tehet róla
odasújtva a házereszre
azt veszejti mit szerethetne
ha a szeretet tudna róla!
De nem embermagának készült
Divatduhajnak vakszerepre
amit akarhat mind kelepce
s maga van abba beleesve!*

3

*Íme a nemzedék eresze
Verik róla a fecskefészket
Nem azért mert útban vannak
épp csak bántják a tekintetük
szelíd fióka-röppentések —
De nem is érzik akkor TUDNÁK
s gyermekdacukkal megunnák
hogy divatricsaj lett Istenük
S nem méltóságos emberformák
kiszolgáltattottak s szolgák
s történhetne szebb is velük!
Ami nagyszabásúan megméri
mire való az életük?!
S ki szól rájuk? Ki van velük?!
Pusztít ki csak pillanat bábja
álarc lett a Krisztus szakállá
a lélek kizsákmányolt pára
a kereslet őket kínálja
közömbösre agyabugyálva
embertartása magyarsága
cinikusra és mostohára*

Örökséget csak árulásra
hagy nekik a déd s az ük?
A temetőt is fölkapálja
hogy gazt vessen el a kezük!

4

Odaseneki janicsárok
„eszményt” csak a szerveknek adnak
kilakoltatott holtfehér agynak
összegyűrt havas sivatagnak
ahol nincsen domb se árok
mindig minden összemosódva
Ne tudja senki mi a dolga
az értelmet elrongyolódva
gyömöszölik a sárba porba
ívöltő zászló-foszlatusok
Pár silány úgy híresedik
hogy millióktól vesz harácsot!

Íme a hazátok eresze
ahonnét majd a vas szivárog
ha a technika könnyezik —
De előbb a szív ürül ki
verné a vért de miért s hova?
Csak megfeszül hetvenhét ágra
testben az erek-inak korbácsa
s az verődik által a bőrön
az csapkod a tekintetekből
sebet vérez föl simogatása
A torkok mind robbanás-fészkek
szavak keselyű-szilánkjá
az alattomos trágárságot
otthon utcán arcokba vágja
gyilkolva gyerekszót az édest
már a magzatban! S öregséget
bűzlő fertőzést ragyázva
leányok anyák mosolyába

Ez vezérli a nemzedéket?!
Eszmény helyett bódító bóvli
mi ösztönt hergel agyat bódít?
Így lesztek szíjjon janicsárok
„szórakozástok isteni!”
Íme létetek ereszalja
verik róla a fecskefészket
De rá se ránts a közricsajban
Mit törödsz a házzal mi baj van
Miért vagy ember a világon?
Méltón élni és küzdeni?
Csak te maradsz s a Föld lakatlan
Mondottam: odaseneki!

Családi ház, kerttel

Megébredt, begörbített ujjú jobb kezét a magasba tartotta, mintha a sötétség hátát vakarná, vagy a képzelet fekete kerítésén akarna átmászni; előbb csak félkézzel erőltenedett, aztán a másikat is mozgatni kezdte, halkan nyögdecselt hozzá, végül belefáradva a fájdalmas játékba, mindkét karját a mellére ejtette, ahogy vízalámosta partok és martok szakadnak le éjszakánként szomorú magányosságuk súlyától.

Figyelmeztették, hogy tornáztassa a karjait, nehogy inhüvely-meszesedés miatt vállból rögzítődjenek, s azóta még az utcán is hadonászik, mintha legyek után kapkodna, ilyenkor pedig, ha a csontjaiba nyilalló fájdalom kiüzi az álmot a szeméből, nem marad más, csak ez a macskaerőlködés, s hogy elviselhetővé tegye kényszerszerű kinlódását, mulatságos célokat állít maga elé. „Addig kell kapaszkodnom — határozza el például, kellő öngúnnyal — amíg úgy érzem, följutottam a menyországba, ahol megszűnik minden fájdalom!”, s belefogózik a látomásos lajtorja egyik alsó fokába: de pár perc múlva karjának két hasábjá visszahullik...

Ezúttal is így történt, s mert az ablak nyitva volt a kertre, unalmában hallgatózni kezdett. Csend volt, fülledt és mozdulatlan csend, az éj fekete műanyagtasakjában pállott és fülledt augusztus végi táj — időnként korán kifeslett dió hullott a fáról a tetőcserépre, a tyúkketrecre, vagy a betonjárdára. Sajnálta azokat a papírhéjú kis koponyákat, amelyek bezúzódtak, s már előre tudta, hogy reggel a károsult ember csalódásával pillant e csöppnyi agyféltékék tekervényeibe, mert régóta csak ez a diófa hozott hasznot munka nélkül...

Ó a kert, a kert!... Tizenöt esztendőn át minden vigasza és reménysege ez a kert volt; ébredés után tavasztól őszig oda sietett ki, hogy az ágymeleg-et a kapor-, csombor-, fodormenta- és bazsalikomszagú szellő fújja ki az arcából, miközben ő pizsamában, papucsban lépked a zöldségágyások között, s egy-egy megfogant magocska fölé hajolva nagyobb örömet érez, mint érezhetne akkor, ha százejeselek előmeredő csücskét pillantaná meg a talajon. Mióta azonban Emese férjhez ment egy végzős görög orvostanhallgatóhoz, és Erzsikét kihelyezték Bákó mellé tanítani, többé föl sem ásta a kertet.

— Alszol? — kérdezte izzadtan, s arra nézett, ahol egy másik ágy vonalai derengtek, s közöttük, mint a liszttel beszórt deszka, a takaró sejlett. Az asszony megmozdult és sóhajtott:

— Látom megint fáj a karod...

— A karom is meg egyéb is — felelte Romvári. — És amilyen fájdalmas, éppoly megalázó ez a tehetetlenség... Már a pinceajtóig nyomult a gaz, és ha elgondolom, hogy még csak ötvennégy esztendő vagyok, „élet-erős” ember, ahogy külsőre megítélnék, néha ordítani vagy sírni tudnék... Mert már se erőm, se kedvem... Bármihesz fogok, fordul ki a szerszám a kezemből... Ugye ma sem jött levél?...

Utolsó szavai szenvedő szuszogásba fulladtak; az asszony mintha gondolkozott volna a sötétben, hogy beszéljen-e, vagy csupán a hallgatásával válaszoljon. Végül közölte:

— Az újságon kívül semmi...

Erre megint hallgatniok kellett, hogy külön-külön megemésszék csalódásukat. Később ismét a férfi kezdte el:

— Bármily lassan jön, már megérkezhetett volna...

Csend nehezült rájuk, súlyosabb, fojtóbb mint eddig; de egyelőre óvakodtak bármit is hozzáadni kételyeikhez.

— Nekik sem lehet könnyű — sóhajtott fel az asszony. — Ki tudja mi minden másra is kell gondolniok szegénykéknak...

Távol, a Szamos-völgyben magányos mozdony jajdult fel.

— Emlékszel a honfoglalásunkra? — kérdezte erőszakolt feloldódással Romvári. — Néha úgy tűnik, mintha csak most lett volna, pedig a gyerekek még kicsik voltak. Tegnap az íróasztalom fiókjából egy fénykép került a kezembe: Emese úgy áll a paradicsomtövek között a fehér kalapocskájával, hogy alig látszik ki onnan... És mekkora paradicsomok teremtek — mint egy-egy borjúszív!... Odagyűltek a szomszédok a kerítéshez, emlékszel?...

Az asszony elmosolyodott: ő ne emlékeznék mindenre, épp ő, aki évekig kószált a külnegyedekben, és ezer helyen is zörgetett, kérdezősködött, fűlelt, amíg rátalált erre a csöndes, virágillatú utcára, s erre a tornyos házacskára a négy szobával; hát elfelejthet ő bármit is, amikor évekig levelezett, utazott, kunyerált, amíg az utolsó lejt is sikerült összegyűjtenie az ismerősöktől, a rokonoktól?...

— Május nyolcadikán jöttünk ide...

— Úgy van, május nyolcadika volt...

És ekkor mindketten az emlékek felé fordultak, s földézték azt az orgonailatú napot, amely egy kutyakölyök csokoládébarna bundáján és égszínű szemében is megcsillant, ama cipősdobozba fektetett kutyácskáiban, aki elkísérte őket honfoglaló útjukon; Romvári száz lejt adott érte, s a kicsi állat a gyermekek öntudatlan örömeivel emelgette nedves, gesztenyeszínű orrát és pislogott hozzá, valahányszor a kislányok megsimogatták...

Jöttek a bútorszállító fogat mögött a gyermekkocsi oldalára kötözött bográccsal és a játékléggömbbel, jöttek a kiskutyával, gazdagon a reménykedésben, s mindjárt munkálkodni is kezdtek az elfoglalt szobákban: tárog-tak a porban és lucskosra ázták a tengernyi mocskos vízben, amely így is alig moshatta el a zsirosan lerakódott avas hanyagság és közöny nyomait; téglákat ütöttek ki, hogy ablakot nyissanak a tűzfalban, és a napfény összefonódott a mézpor vastag és tömött kévéivel; kihevülve egymásnak dőltek, és alkonyat körül már szédültek az örömtől az elhódított kis területek láttán...

A munka egyik szünetében, a tulaj, nagydarab, tatárképű ember, hátravitte őket a kertbe, s a diófa alól arra mutatott, ahol egykor zöldségágyások húzódtak, de most már az a néhány ribizlibokor is elcsenevészesedett, amelyet a bozót támadóan körülvelt, s amelynek levelei betegen főlhólyagzottak és összehúzódtak a millió és millió kis pók ravaszul vetett hurkaitól; a kivándorló tulaj arról beszélt, hogy egy élelmes család vígan meg tud élni csupán a kertből, ha belebújik és ki nem ejti a gyomlálókapát a kezéből; szakértő volt, jogász és közgazdász egyszemélyben, ő maga azonban sosem ért rá az effélére, nem is szerette csinálni: a nyár végén hátra jött, megkóstolta a tejesdiót, aztán visszaballagott a szobájába, s a következő diókoválásig nem látta és nem is akarta látni a kertet...

Romvári bólogatva de tanácstalanul hallgatta, mert ilyen őszbozótot még nem látott: a vad és dühös burjánzásnak ebben a méregzöld, anarchista kuszáltságában százféle gyomnövény virult a bolhahirág meg a koldustetű mellett: katángkóró és szamártövis, bojtorján és dudva, porcsfű és szulánk, s csupán az értő szem tudta különválasztani őket; a tulaj beszuszogott a pincébe, rozsdáette ásóval jött elő, és ötven lejt kért érte, mivel igazi, *békebeli* szerszám...

— Emlékszel?

— Emlékszem.

— Úgy éreztem magam, mint aki bottal vág neki az őserdőnek, de mégis boldog voltam...

— Boldog voltál, mert tudtad, honnan vetődöttünk ide...

És képzeletben most mindketten arra fordultak, ahol régebb laktak, egyetlen szobában a két kicsivel, ahol nyáron a falak között meggyúlt a fény és a forróság, mint a napra kitett üvegkannában, és villogott és remegett és vakító színeket kevert, s ha leengedték a vastag függönyöket, homályban tévelyegtek, vagy fel kellett gyújtaniok a villanyt; hat talpvarrógép zakatolt a földszinten reggeltől este tízig, ládarakás komorlott a kapu alatt, s a piszkos lépcsőn cipekedve, amíg fölértek a második emeletre, rosszul lettek a lucskos káposzta, a paprikás meg a pörköltfélék és az odaégett rántás szagától, ahogy ezek a lépcsőházba rekedve egymásra rétegződtek.

Az előszobában pacsuliszag csapott betóduló ételszagra, akár egy odalibbenő borbélyfüggöny, mert társbérlijük sörösüvegben hordta haza a *Higiéniából* a leghitványabb kölnit, s mindenütt szétszórta, a tisztaság önműködő csodaszereként; hiszen az asszony még a szőnyegeket is a fürdőkádba rázta bele, így hát ők a konyhában fűrésztötték a kicsiket. A borbélyék három szoba bútorát rakták egymásra odújukban, mint az építőkockákat, közöttük keskeny átjáró vezetett a ravatalszerű asztalhoz, amelyen a csigatésztaival főzött sűrűke húslevest ették, s utána a sóbafőttet lisztmártással, a *Csárdáskirálynő* mellett...

Mihelyt belemerültek a kanalak a levesbe, rögtön fölhangzott, hogy „Emlékszel még, jut még eszedbe a múltunk?“, Emese dörzsölni kezdte apró öklével a szemét a mózeskosárban, arca, szája vonaglott, ők pedig a heverő szélén ülve egymásra meredtek, aztán a két szobát elválasztó ajtó felé néztek, amelynek keretét szalmazsákkal tömték ki; de a zene így is oly erősen hangzott, mintha a színpalak mögött hallgatnák: „Túl az Óperencián, boldogok leszünk...”

— Emlékszel? — szólta ismét a férfi. — Már csak napok választottak el munkám befejezésétől, amikor egy este az egész kéziratcsomót a dörögő kályhába vágtam...

— Emlékszem, ó igen, de annak előzménye volt: az volt talán a legszörnyűbb nap, amelyet ott átéltünk... Még hajba is kaptunk Főzőnével, mégpedig szó szerint, mert az a dög már a poloskáit is a fürdőkádba szórta; egy gyönyörű festett tincset akár emlékebe is eltehettem volna...

Romvári iszonyodva gondolt az „előzményekre”; azelőtt egész éjjel fenn volt, munkájának igen kényes, sok mérleget, érzékeny megfontolást igénylő részén dolgozott, de épp azokban a késői órákban több száz kilós papírbálákat hengergettek a nyomda felé, mivel teherkocsi nem tudott behajtani a keskeny utcába, s e guruló óriási göngyölegek azt a hatást tették különös

recsegésükkel-ropogásukkal, mintha százezer, karikába kötött csontvázat görgetnének, titkos és alattomos szándékkal az éj leple alatt, s nem is az aszfalton, hanem a házak tetején; reggel álmos volt és morcos az elvesztegetett gyönyörű órák miatt, csak ödöngött, nem lelta a helyét, s mire ismét leülepedett volna, Xantippe (akit így becézett nyelvessége miatt) ide-oda rángatta őt a szűk lakásban: „Most gyere ki a konyhából, hogy fűrösszem meg a kicsit”, „Most visszamehetsz”, „Most húzódj be ismét a szobába, amíg fölmosom a cementet”, és ő hurcolta az írógépet, tetejében a jegyzetekkel mint kutya a kölykét, míg nagyot lobbanva hirtelen el nem feketedett előtte a világ, s be nem vágta a szinte kész munkát a kályhába, hogy aztán Xanti a lángok elé vesse magát a fakanállal...

De ekkor már közel voltak ahhoz, hogy elinduljanak a gyerekkocsi oldalára kötözött bográccsal és a játékléggömbbel, meg a csokoládébarna, kék szemű kutyussal, akinek kicsiny mellében és torkában már millió láncszag-gató indulat csirázott, miközben pillantása önkéntes hűséggel fogta át mind-negyüket. És az utcán, amelyet immár a magukénak éreztek, úgy mentek végig, mintha a gyerekkocsit tolva, lilán és fehérén habzó orgonák fürtös virágainak a rugóin lépdelnének, szívükben a tavasz reménységével...

A gyerekeket kitették az udvarra napozni, hogy bágyadtkek bordáikat át-sugarazza a fény; a kicsik sikongva kúsztak, tapicskáltak a pázsiton, s oly boldogok voltak, markukban néhány szál fűvel, mintha meglették volna az örök jókedv aranyszálacskaikat; föl is buktak a nagy örömtől, lábukkal kalimpáltak, ismét föltápáskodva egymásba fogóztak, s aztán együtt huppantak le az üdezöld májusi fűbe; méhek örvénylettek a virágzó fák körül, s a nyitott ablakok mögött a friss festés és súrolás szagába orgonailat vegyült.

Romvári kiment a kertbe, hogy néhány ágyást nyisson petrezselyemnek, zellernek, piriagymának, s bár a dudvaerdő láttán előbb megtorpant, mégis munkálkodni kezdett; de mindjárt valami cserépfélén sikkant az ásó, s másodszor is, harmadszor is csupán a hegye mélyedt a földre, vagy félrecsúszott egyéb keménységről: kő, vas és téglá, szakadt nyakú sörösüveg, ágytál és kemencekarimá, vásott súrolókefe és kalucsni, gipszmikulás és filckalap, zománcozott fazék és női cipő fordult ki a talajból. Aztán drót kandikált elő, amelyet ő húzni kezdett, és húzta fürgén és türelmetlenül, de az nem akart elfogyni, jóllehet lassan már vörhenyes bokor szövődött belőle az ásó közelében; talán nem is volt vége, vagy ha volt, lent lehetett a föld gyomrában, onnan kacskaringózott elő, a hiábavalóság mindent átütő, elszakíthatatlan fémcsirajaként....

— Emlékszel? — kérdezte a férfi. — Fölforgattam minden tenyérnyi talajt, átrostáltam, kiszedtem belőle a követ, szemetet, a burján ezerágú gyöke-reit, kubikoltam késő estig; földet hordtam a várfal tövéből, galambtrágyát a tornyokból...

— Emlékszem — felelte az asszony. — De a következő esztendőben igazi paradicsommá vált a kertünk; odagyűltek a szomszédok, faggattak, honnan szereztük a magot, palántát, pedig egyéb titka volt a gyönyörű termésnek: lélek volt benne...

Odakünn susogni kezdett a lomb, megborzongott a diófa, s távoli mennydörgés hallatszott; előbb csak ijedt sejtelemként, aztán valóságosan; megélen-kült a szél, úgy tűnt fel, mintha finom homok szítálna a kertre, majd az eső-cseppek hangosan pörlekedni kezdtek egy bádogdarabbal, végül tiszta, erőtel-

jes csobogás hallatszott a csatorna felől, ahol a hordó állt, s föloldotta a készlődés feszültségét...

— Néhány sort mégis írhatnának... — mondta Romvári, amikor egy pilanatra fölfényltek a bútorok a szobában, s a magányosság méginkább belésajdult. — Mi nekik az a néhány sor?... Nekünk pedig talán a megnyugvást jelentené... Naponta hallgatom a rádiót, Görögországban sem nyugodt a helyzet...

Már folyamatosan zuhogott az eső; a férfi rossz sejtéssel fülelt egy ideig, utána azt kérdezte:

— Vajon miért nem ugat a kutya?... Egy vakkantását sem hallottam, amióta ébren vagyok...

— Biztosan lehúzódt a vackára, hiszen hallod, milyen idő van odakünn... Fél ilyenkor...

A férfi kételkedve hallgatott. Szerette ezt a kutyát, mert Mackó fia volt, s épp olyan, mint az apja, akit a cipősdobozban hoztak a költözködés idején; ha megérintették a kapukilincset, már dörgött a hangja a ház mögöl, s reggelenként elkísérte a lánykákat az autóbusz-megállóig; arra emlékezett ő is, ami szép volt, amire fájó emlékezni, néhány napja azonban, ha eléje került, bágyadtan legyezte a farkát, hunyászkodva alulról nézett föl rá, s tekintetében szenvedő panasz bujkált. E tekintet fölédzésétől most méginkább vigasztalannak érezte a sorsát.

— Két éve meg sem piszkáltam a kertet... Mióta kiürült a ház, mintha elválták volna az inaimat... Már ott tartok, hogy le kell sütnöm a szemem, úgy restellem magam a kert előtt... Hallottál már ilyet?...

Az asszony megszánta, szeretett volna vigasztaló szavakat mondani neki, hogy lélegzetet vehessen a hosszas éjszakai öngyötrésben, de nem jutott eszébe semmi.

— Ezek a szemetesek sem jönnek! — sóhajtotta végül rossz ösztönnel, ami nem ritka az asszonyoknál a válságos pillanatokban, s ezzel csak tetézte a bajt. — Ott füled és erjed az a sok láda, fazék, és már az is facsargatja az orrát, aki elhalad a kapuk előtt... Maholnap befolyik a szemét az ajtón...

Mikor idáig ért, rájött, hogy nem erről kellett volna beszélnie, mert a férfi nyögve átfordult a másik oldalára, mint aki ezután minden bűnt és mulasztást magára vesz, még a szemetesek közönyét és gazemberségét is.

— Igazad van, nem kopna le a körmök, ha írának néhány sort — szólt meg sietősen. — Szinte nem ismerek rájuk... Emlékszel, milyen édesek voltak pici korukban?... Mint két tejben áztatott mákszem... Mint két illatos kis cipő — lelkecskéim! ... Emesét, annyi vesztés után félidónél is tovább, mondhatnám végig kifeküdtem, mozdulatlanul, akár a gipszágyban, vagy a földre fektetett keresztben...

Romvári ettől még a szenvedésén is átmosolygott:

— És miután megszületett a kis huncut, hálából két napig nem akart szopni. Vizes vattával birizgáltad az orrocskáját, hogy fölédredjen kilenc hónapi álmából. Csipkerózsika. És közben kisírtad a szemed, azt hitted éhen fog halni...

Elhallgattak, lassan belészenderedtek az emlékezésbe; odakünn még mindig tartósan, egyenletesen zuhogott.

Reggel Romvári fáradtan, csüggedten, megkeseredve ébredt; az esős napoktól amúgyis szenvedett, de még soha nem érezte ily üresnek, céltalannak az életét, mint ezen a vasárnapon, s noha tudta, hogy csak délben hordják ki

a leveleket, tízszer is megnézte a postaládát, s közben föl-fölpillantott a kóválygó fellegekre.

„Papadimakoupouolu? ... Ki gondolta volna évekkkel ezelőtt? ... Lehet, hogy rendes alak, de én ebből semmit sem értek ... Ki sem tudom ejteni a nevét ... Hát nem jobb lett volna, ha itthon ül a kisasszony a fenekén ... Lehet, hogy helytelenül ítélem meg a dolgot; lehet, hogy ősi szemléletű ember vagyok, elvéhnédtsz számár, akinek immár befellegzett!...”

Legyintett, s vissza akart menni a lakásba, de eszébe jutott a kutya, s hátra indult; szokása szerint egy hosszút; s egy rövidet füttyentett, de ezúttal nem hallotta a sajátos boldog nyúsítést, s meggyorsította lépteit; a kutyaház rése, ahol a kedves csokoládébarna fej ilyenkor megjelent, most sötét volt, bár a lánc hasas ívben nyúlt be a ketrecbe. Kétszer is kiáltotta a nevét, „Berci, Berci!” majd oda sietett és húzni kezdte a láncot; a kutya úgy tűnt élő vacskáról, mint egy odasült laposkenyér, karikába csavarodva s belédermedve az utolsó vicсорításba.

Arra gondolt, hogy szól az asszonynak is rossz sejtése beigazolásáról, mikor azonban visszakerült a kapu közelébe és megcsapta a senyvedő szemét büze, amely most összekeveredett az ázott föld és a nyirkos deszka szagával, egy pillanatra megállt, mint akit mellbe löktek, de a teli ládákra, fazekakra pillantva hamar meg is könnyebbült: úgy érezte, a kert után ez az undorító szemét az oka mindennek, ez fullasztja, ettől izzanak éjszaka a csonjai, ez szóródik az álmaira, ezt a sivárságot unta meg őrizni még a kutya is...

Pizsamában, amint volt, megragadta az első ládát, aztán a másodikat, s húzta-vonszolta maga után a kertbe, hogy szétterítse a szemetet a gyomok között; híg sárral telt meg a papucs, de már ezzel sem törődött, csak rángatta a ládákat át a bogács- és katánkóré erdőn, közben tövis szúrt az oldalába, s kezét véresre karcolták a főlszakadozó pántok. Egy idő után az asszony keresni kezdte, nyugtalanul pillantott ki az udvarra, majd hátra a kertbe.

— Elek, megháborodtál?! — kiáltott fel a különös viaskodást látva, s már törtetett felé. — Csak nem akarod szeméttelappé visszazüllesztetni a kertet?!...

Romvári azonban ekkor már fölemelte az egyik ládát, és megtántorodva magára szórta a szemetet.

— Elég volt, nem kell többé kert! — hörögte elfulladva. — Majd aki utánam jó, új paradicsomot, új édenkertet varázsolhat ide! ... Nekem jó lesz most már két betoncella is valahol a hóhérok hídjánál... Elég volt, belefáradtam!...

Egészen kifordult önmagából; már alig tudott megállni a lábán; az asszony csak nehezen vonszolta el onnan.

— Nem értem, mi történt veled! — mondta. — Bizonyára ez a pocsek idő az oka ... Hiszen még nem vagyunk sem öregek, sem nyomorékok ... Én is segítek és a barátaink is segítenek majd, és meglátod, ismét igazi paradicsom lesz a mi kertünk ... És a levelek is megjönnek, a szép hosszú levelek ... Megálmodtam, hogy ma két levelet kapunk ...

Ennyi biztatástól elsírta magát, de a lakásba érve gyorsan, céltudatosan cselekedett: megmosta az ura lábát, friss pizsamába bújította őt, lefektette, nyugtatókat adott be neki. S egész nap aggódón gondozta, sőt másnap és harmadnap is ...

Szellemidézés

Huszárik Zoltán emlékének

*Hogy érzed magad
a betontámfalas földbunkerben?*

*Nincs értelmük a szavaknak
Üresen csattognak
a vakvágányra terelt mondatvonalak*

*De a képek a képeid nem hazudnak
Egy nyíló ablakból előomló
holdbűvölte mellpár
egy elhagyatott temető töppedt sírján
sóváran elnyúló női test
s a szűzhóban hemperegve szeretkezők —:
az élő s éltető Élet*

*Fakulnak a színek a filmen —
(mondad nyolcvanegy kenyérszentelő ünnepén
mikor sütnivaló krumplit szedtünk
a leányvári kertben)*

*Fakulunk mi is
akár a Nap szárítókötélére teregetett
érzékeny vásznak*

*Vigasztalódj öregem
magát sem éli túl e század —*

Önarckép jövő időben

*a házból kilép
egy elmbeteg férfi
ősz haja befelé élő
szemébe hull*

*megy a bolt felé
mintha tíz centivel
a föld fölött
a gyalogútkeskeny*

kőporsávról
le nem térne
országútra
árokpart fűvére
lábát nem teszi
a bolt falán
postaláda

hátraarc
sietős léptekkel megint
jobb keze zsebre vágva
arcán üdvözült mosoly
mint ki
jól végezte dolgát
egy gomblyukon
hirtelen áttűnik

SZŐCS GÉZA

Vers a végtelen programokról

Amit a kis komputer képes megoldani a nagy program segítségével, azt a nagy komputer is megteheti a kis programmal. Ebből logikusan következik, hogy a végtelenül nagy program önmagától is működhet, mindenfajta komputer nélkül.

Stanislaw Lem

*Szerelmünk alatt van egy másik,
A program alatt:
egy másik program;
a szörnyekben egy másik szörny él,
a jog alatt egy mélyebb jog van —*

*búvópatak az életünkön
átvilágító csillagokban:*

szerelmünk alatt van egy másik.

*Élőbb, sötétebb, nedvesebb.
Lüktet, s a kéz elől kisiklik
s a takarót magáról éjjel
lerúgja, mint a kisgyerek.*

Ledobja.

*Egyszer majd te is belékóstolsz
a borban úszó mélyebb borba*

E VERS ALATT IS VAN EGY MÁSIK

*és beleolvadsz, velem együtt
a végtelen nagy programokba.*

KODOLÁNYI GYULA

Bűvölő

1

*aki már nagy, az nem nő vissza,
aki már nagy, az nem nő vissza,
aki már nagy, az nem nő vissza*

2

*leмент a Nap,
leмент a Hold,
leмент a dörgés,
minden lement,
leмент a Nap,
leмент a Hold,
leмент a dörgés,
minden lement*

3

*lelövöm a telet és meghal,
és helyette varázslók nyarat,
lelövöm a telet és meghal*

4

*este szomorúnak kell lenni,
reggel kell vidámnak lenni,
reggel kel fel a nap,
este meg lemegy*

5

*valami történt, valami történt,
valami történt, valami történt*

6

A csibéket is szeretjük,
a csirkéket is szeretjük,
a csibéket úgy szeretjük,
hogy nem esszük meg őket,
a csirkéket úgy szeretjük,
hogy megesszük őket,
a csibéket is szeretjük,
a csirkéket is szeretjük

7

hátha látsz tengert,
tedd bele ezt a kavicsot,
hadd csiszolja le a víz,
hátha látsz tengert

8

részeg lépcső
össze-vissza megy,
rendes lépcső
egyenesen megy,
részeg lépcső
össze-vissza megy,
rendes lépcső
egyenesen megy

9

kagyló vagyok mert az is él,
kagyló még nem voltam soha,
és úgyis a vízben vagyok,
kagyló vagyok, kerek és sima

10

vadlúd lennék,
vadkacsa lennék,
gólya lennék,
vadlúd lennék,
vadkacsa lennék,
gólya lennék

Egy ponyvaregény vége

Milyen szerencse, mondhatnám, hogy a valóság és fikció határán nincs útvélellenőrzés, se vámvizsgálat. Tulajdonképpen csak egy régóta lezáratlan ügy végére szerettem volna pontot tenni. Magamról annyit, hogy Polónyi Lászlónak hívnak, a szemem zöld, mint a macskáé, s bariton hangom van. Egyik ösömet császári zsoldosok húzták karóba a tizenhetedik században, egy másik ösöm viszont országgyűlési képviselő lett, de harmincnolc éves korában megháborodott. Ezek után nem lehet véletlen, hogy író lettem.

Az elmúlt tizenöt évben keresztül-kasul beutaztam az országot, s nincs olyan magyarok lakta település, ahol meg ne fordultam volna legalább egy-két órára. Csak a legeldugottabb, legistenhátamögöttibb aprófalvakat nem ismerem. Ezért is lepődtem meg, amikor T-be hívtak író-olvasó találkozóra. T. nem aprófalva, hanem kisváros, és T-ben sohasem jártam még. Képzeltben felidéztem azokat a vasútállomásokat, főtereket, utcákat, művelődési házakat, amelyeknek képét megőrizte az emlékezetem, és sorban felidéztem azoknak a távoli barátoknak és fiatal lányoknak az arcát, akiket a szívembe zártam, pedig a legritkább esetben találkoztam velük újra. T-ről azonban nem voltak emlékeim. Amikor megmutattam a meghívólevelet feleségemnek, ő is azt kérdezte, amit magamban én:

— T? Hol van az?

Azt indítványoztam, nézzük meg a térképen.

— Van egyáltalán ilyen nevű város az országban? — kérdezte.

De hát a borítékról nem hiányzott se a postai bélyegző, se a feladó neve és pontos címe. Nem maradt más hátra, feladtam egy udvarias válaszlevelet, és a kitűzött nap előtti éjjelen vonatra szálltam.

Hálókocsiban utaztam, de korán felébresztett a nyugtalanság, amit, csak úgy, mint mások, én is utazási láznak neveztem sokáig, amíg egy napon rá nem eszméltem, hogy több is, más is annál. Menekülés a biztonság, a megszakás, a szeretet és intimitás burkából a magány magaslati levegőjére, ahol lazul az idő állkapcsának szorítása, tompultságukból újra felszabadulnak az érzékek, s kitáruznak az önértés kapui. Mások is ébren voltak már. A folyosón egy hivatalnok külsejű idős férfi a villanyborotváját zümmögtette, s a borotválkozás műveletéhez egészen közemberi grimaszokat vágott. Farmernadrágos fiatalasszony vitte a kislányát pisilni. Tejfehér ködbe merülő hegylanc körvonalai tapadtak szívósan a vonatablak gyerekujnyi vastagságú üvegéhez, majd alagútba értünk, majd vashídon dörböngött át a szerelvény, s áradó folyó tajtékos barna vize hömpölygött alattunk. Sejtettem, hol járhatunk, mégis új volt a táj, s olyan tolakodóan véste be domborzatát és nedves tavaszi illatát érzékszerveimbe, mintha arra akarna felszólítani, a következő állomáson szálljak ki, s változtassam meg gyökeresen életemet. A magány vetíti ki a legkülönb délibábokat. A szomszéd fülkéből mocorgás és suttogó beszéd foszlányai ütötték meg a fületem — talán épp a legmegfelelőbb pillanatban. Másfél óra múlva a vonat befutott R-be, ahol a kalauztól megtudtam, négy órát kell várnom a csatlakozásra. R. járási székhely, s főutcáján hétköznap délelőtt semmivel sem kisebb a forgalom, mint a fővárosban. A dolgok rendje és folyamatossága lát-

tán a gyanútlan nézelődőnek az a benyomása támad, hogy valami csapda les rá.

— Ami elkerülhetetlen, azt nem érdemes elodázni — mondtam a kalauznak, s előttem sem volt egészen világos, mit akartam ezzel az aforisztikus kijelentéssel a tudomására hozni. A kalauz azonban nem jött zavarba.

— Magam is így gondolom — mondta.

Végül is délután fél három körül érkeztem meg T-be. Aki megpróbált már novellát vagy regényt írni, jól tudja, az olvasó érdekében fontos lehet az elbeszélés helyét és időpontját rögzíteni. Az olvasónak szilárd fogódzókra van szüksége. Ezek ugyan nem mozgatják meg a képzeletét, de abba az illúzióba ringatják, hogy igaz történetet olvas, és biztonságos távolságból figyelheti az eseményeket, amelyekben nem köteles részt venni. Kivált a jó öreg realizmus kellekeiből összeeskábált epika nem nélkülözheti az illúziókeltés különféle türkkjeit. A t-i vasútállomáson elébem táruló képről is mindjárt az jutott az eszembe, hogy az akár egy novella kezdése is lehetne. Mert hiába nem jártam még sosem ebben a városban, ismerős világba csöppentem. A raktárépület melletti vakvágányon teherszerelvény vesztegelt, s én úgy éreztem, már egy órával vagy egy nappal ezelőtt is tudtam, hogy a raktárépület mellett néhány tehervagon fog vesztegelni, s a napfény úgy kapja majd oldalba őket, hogy az árnyékvonal keresztben lemetszi a vagonok oldaldeszkáit. Persze ez is csak illúzió, a valóság és fikció közti vámmentes közlekedés egyik következménye. Ennek tudatában sem lepott meg azonban, hogy a kerti vendéglő asztalainál néhány helybeli lakos bámészkodott a világba, s amikor elhaladtam mellettük, megelevenedett a tekintetük. Ők nem utazni készültek, hanem a napi öt-hat sörüket jöttek ki meginni. Már meg sem lepődtem, amikor megtudtam, hogy a vécét sem az udvarban, hanem a pénztár melletti odalfolyosó végében kell keresnem. Eljátszottam a gondolattal, hogy abból a valóságos kisvárosból, ahová felolvasóestre hívtak, akármikor átléphetek egy lehetséges kisvárosba, amely csak könyvlelapon, nyomtatott szövegben létezik, s az olvasó képzeletére bízom, milyenek alkotja meg.

A felolvasóestet a helyi gimnázium fiatal igazgatója, Péter András szervezte. Akkor már sejtettem, hogy talán mégsem lett volna szabad elfogadnom a meghívásukat.

— Mi, akik irodalommal foglalkozunk, bizonyos értelemben mindnyájan cinkosok vagyunk — mondta.

Még főiskolás koromban, földühödve egy korrupciós botrányon, amit kivételesen a sajtó is szellőztetett, belekezdtem egy regénybe. Ez a regény sehol sem jelent meg, mivel nem fejeztem be. A regény afféle szocialista karriertörténet lett volna, megtűzdelve szexszel, orgiával, csalással, lopással meg más nyalánkságokkal, amelyekről jobb társaságban csak suttogva illik beszélni, amíg a beavatottak közül valaki ki nem töri a nyakát. A regény főszereplőjét Péter Andrásnak hívták. A történet egy fiktív városkában, T-ben játszódott volna. Mindez természetesen véletlen egybeesés, amelyet az élet ezer évben egyetlenegyszer produkál csak, s így még szimbolikus jelentősége sincs. Csupán arról van szó, hogy a fikcióból is vámmentes az átkelés a valóságba, s az író kénytelen neveket és eseményeket kitalálni.

Péter András ambíciózus fiatal tanár volt, akit az egyetem elvégzése után a t-i gimnáziumba helyeztek. T-ben megismerkedett az egyik helyi hatalmasság lányával, s hamarosan benősült a családjukba. Ezzel nemcsak a pozícióját erősítette meg, hanem hamarosan az igazgatói széket is megpályázhatta. Kiterjedt

rokonsága révén apósa kezében tartotta a várost, s a keze még tovább is ért. A gimnázium igazgatójáról köztudomású volt, hogy különféle szolgáltató-sok fejében hajlandó olyan ajánlóleveleket írni, amelyekkel tanítványai bejuthatnak a főiskolára vagy elhelyezkedhetnek közhivatalokba. Az is köztudomású volt róla, hogy vonzódik a csinos diáklányokhoz, s van egy húszéves szeretője R-ben, akit hetente kétszer meglátogat. Ő maga nem tartozott Péter András apósának baráti köréhez, mégis a lekötelezettje volt. Hamis tanúként részt vett egy kirakatperben, amelynek az áldozatait éppen azokban a napokban rehabilitálták, amikor Péter András a városba került. Péter András apósa minden tekintélyét latba vetette, hogy a gimnázium igazgatóját megmentse a felelősségre vonástól. Amit tett érte, azt nem baráti szeretetből tette, hanem hogy ezentúl a markában tarthassa. Ám a helyzet hamarosan megváltozott. Péter András bekerült a nagy családba, s a gimnáziumi igazgató egyik napról a másikra kegyvesztett lett. Most már az útjukban állt, s Péter András apósa magához hívatta egy napon, és felszólította, hogy önként mondjon le. Még állást is ajánlott neki, amely nem igazgatói állás volt ugyan, de a fizetését megtarthatta volna. A gimnáziumi igazgató azonban megmakacsolta magát. Futott fűhöz-fához, még az iskolaügyi minisztériumba is elment, s fáradozásai nem voltak hiábavalóak. Olyan protektorokat szerzett, akikkel Péter András apósa sem mert ujjat húzni. Ekkor határozták el, hogy az igazgatót erkölcsileg teszék lehetetlenné. Visszaéléseit a felsőbb iskolaügyi hatóságok elé tárják. A regény úgy fejeződött volna be, hogy Péter András és az apósa öngyilkosságba hajszolják a szerencsétlen embert, s Péter András elfoglalja a helyét. Az igazság tehát győz, de az igazság bajnokainak indítékai és az igazság győzelméhez vezető út legalább olyan véres és mocskos, mint Péter András elődjének a karrierje.

Végül is a regény, mint már említettem, vázlatban maradt. Megírásától nem elsősorban az előre látható publikációs nehézségek riasztottak el, hanem a saját tehetetlenségem és bizonytalankodásom. Ahogy haladtam a fejezetekben előre, mind mélyebbre süppedt lábam alatt a talaj. Mindenáron szerettem volna a regény szerkezetébe beépíteni egy olyan figurát, aki nem szolgálatába állítja az igazságot, mint Péter András, hanem csupán képviseli, s nem nyer rajta semmit. Csakhogy a regény szigorú szerkezete erre nem adott módot. Be kellett látnom, hogy elindítottam egy gépezetet, amelynek már nem vagyok ura. Ezért nem fejeztem be a regényt, s temettem el a témát — akkor azt hittem — örökre. Amit megírtam, mégsem volt mindenestül haszon nélkül való. Az írás megváltoztatta a világnézetemet. Ekkor tapasztaltam először, hogy a győzelem a győztest is megalázza, s jöttem rá, hogy a győztes kegyetlensége, könyörtelensége és irgalmatlansága voltaképpen szabaddalási kísérlet a győzelem árának nyomasztó terhétől. De mondhatnám úgy is, győzni csak Istennek van joga. S ha az igazságosztás bárkit megaláz, akkor az nem igazságosztás már, hanem csak bosszú és erőszak.

Az író-olvasó találkozó mindazonáltal a lehető legszokványosabb módon kezdődött el. Péter András a művelődési ház különtermébe vezetett be, ahol húszan-huszonöten várakoztak rám. Feszélyezett, hogy a jelenlevőket ismerem, ők viszont most látnak először engem. Péter András mutatta be nekik a könyveimet, s ahogy az ilyenkor szokás, meleg szavakkal méltatta a munkásságomat, csupa fölösleges és túlzó jelzőt illesztett a nevemhez. Azután átadta a szót nekem. Felolvastam egyik régi novellámat, s mérsékelt tapsot kaptam érte. Azt hiszem, senki sem volt kíváncsi a novellára, és a személyemre

sem különösképpen; vagy ha igen, nem irodalmi okokból. Az a göndör hajú, szemüveges, szikár hölgy például, aki a művelődési ház szakköreit propagáló faliújság melletti asztalnál ült, utoljára hajdon korában olvasott könyvet, de mivel a művelődési ház egyik főelőadója volt, munkaköri kötelességének tartotta, hogy meghallgasson. Mások gyakrabban olvastak ugyan, de nem novellákat, hanem regényeket, s főleg klasszikusok műveit. A jelenlevők nagy hányada középkorú vagy idősebb nő volt. De a legelső asztalnál ott ült Péter András apósa is, s éberen figyelte minden szavamat. Tulajdonképpen mindnyájuknak szántam valamilyen kisebb vagy nagyobb szerepet elvetélt regénytervemben.

A felolvasás után Péter András felszólította a hallgatóságot, hogy kérdezzen, én pedig megígértem, hogy nem fogok mellébeszélni, akármilyen kényes kérdést a mellemnek szegezhetnek. Jó példával maga Péter András járt elől.

— Mint minden nagy irodalom, Polónyi László művei is a szépre és a jóra tanítanak bennünket — állapította meg. Szavai helyeslésre találtak.

Mégis nehezen oldódtak meg a nyelvek. Nem messze Péter András apósától, ott ült a volt iskolaigazgató özvegye is, s egy pillanatra sem vette le a szemét rólam. Amikor a férje öngyilkos lett, egyetlen könnycseppet sem hullajtott érte, mégsem vádolta őt senki sem szívtelenséggel emiatt. Az özvegy mélyen vallásos asszony volt, aki betű szerint ragaszkodik a szentírás szavához, s a házasságtörtést nem válóknak tekinti, hanem főbenjáró bűnnek. Férje öngyilkosságáról az volt a véleménye, hogy csak az egyéb bűneit koronázta meg vele. Mindazonáltal rendesen eltemette a férjét, mint aki egy nyomasztó tehertől válik meg végre, s azt sem bánta, hogy az egyház távol maradt a szertartástól. A temetésre férje szeretője is eljött R-ből; neki le kellett nyelnie, hogy az is ott áll a sírgödör szélén, és komédiázik, s hogy minden jelenlevő tudja, kicsoda ez a nő. Úgy látszott, keményen viseli a megpróbáltatásokat. Csak a gyászbeszédnek tették próbára a türelmét, mert a bennük foglalt méltatásokat nem érdemelte ki a halott, s ezt a szónokok éppolyan jól tudták, mint ő. Amikor behantolták a sírt, a bal keze felől felsorakoztak már a kondoleálók, a sorban észrevette Péter Andrást és Péter András apósát is. S akkor, mintha maga a halott vezényelné távirányítással a sírjából, lassú léptekkel elindult feléjük. Arcának vonásait erős felindultság és elszántság tette még nemesebbé, s akár ölni is képes lett volna, ha az utolsó pillanatban cserben nem hagyja a fizikai ereje. Így csak leköpte őket. Először Péter Andrást, aztán a fiatalember apósát. Leköpte a szabadítóit. Aztán összeesett. Csak hosszú másodpercek múlva ugrott hozzá valaki a közelben állók közül, hogy talpra segítse. Ugyanakkor senki sem mert Péter Andráskéra nézni.

Efféle jelenettől itt, az író-olvasó találkozáson nem kellett tartani. Akkor még azt hittem, kétszer nem szokás törleszteni ugyanazt az adósságot. Közben csikorogva-nyikorogva beindult a beszélgetés, bár a kérdéseket még tapintatosan fogalmazták, mintha előbb azt szeretnék volna kipuhatolni, miféle közös érdekek ültettek egy asztalhoz Péter Andrással. Amikor látták, hogy szabad a vásár, felbátorodtak. Egy középkorú asszony, a t-i közönyvtár alkalmazottja megkérdezte, mi a céloom azzal, hogy írok, megtörtént eseményeket írok-e meg, s egy vers, novella vagy regény megváltoztathatja-e a világot. Szóba jött a sokfelől hallható panasz, hogy a modern irodalom, főleg a modern vers érthetetlen, zavaros, sőt értelmetlen. Hogy a televízió és a rádió a könyvtárak polcaira rekeszti az irodalmat, s hogy ha egy könyv nem elég szórakoztató, semmi esélye sincs arra, hogy a tömegek gondolkodására hatással legyen.

Egy nyugdíjas öregúr szóvá tette, hogy az írók nem képviselik elég bátran a társadalmi igazságosságot. Ezeket a panaszokat és számonkéréseket jól ismerem, s megválaszolásukban az évek során olyan rutint szereztem, hogy azon kaptam magamat, én is sémákban gondolkodom már, s minden felelősséget elhárítok magamtól. Közben Péter András apósát figyeltem, és a leghátsó asztalnál ülő özvegyasszonyt. Ők ketten nem szólaltak fel, mégis nagyon nyomatékosan részt vettek a beszélgetésben, pusztán azzal, hogy jelen voltak. Bár mind a ketten másképpen, megközelíthetetlenek voltak a hallgatóság számára. Péter András apósa a tekintélyével, amelyen nem ejtett csorbát és nagy befolyásán sem változtatott, hogy legköpdösték. Az özvegyasszony viszont visszavonultan élt, és hetek múltak el anélkül, hogy valaki is rányitotta volna az ajtót. Csak a családtagokkal, a szűkebben vett rokonsággal érintkezett. Ez volt a temetés óta az első olyan rendezvény a városban, amelyre elment. Elsőnek érkezett, s bizonyára jellemzőnek találta, hogy az emberek félrehúzódnak tőle. Nyugodtan ült a helyén egész este, s minél tovább fixírozott a terem sarkából, annál tarthatatlanabb álláspontnak éreztem az írói semlegességet vagy az ironikus távolságtartást. Végül is nem tagadhattam, a valóság és a fikció találkozik egy pontban, s hiába, hogy ezt a pontot senkinek sem sikerült meghatároznia még, a felelősségtől ez nem szabadít meg. Jól tudta ezt az özvegy is, azért jött el. De jól tudta Péter András és az apósa is, csak éppen, s nem ok nélkül, azt hitték, az írói malaszt annyit ér, amennyi az író könyvének a kisugárzása. Önbizalmukban nem rendítette meg őket, hogy ül valaki közöttük, aki gyilkosoknak tartja őket. Ha Péter András az est végén el nem követ egy súlyos hibát, mindenki csendben kel fel az asztalától.

Péter András azonban, mielőtt elmondta volna a zárszavát, feltett nekem egy utolsó kérdést. Bizonyára úgy gondolta, szokványos és értelmetlen kérdést tesz fel. Ráadásul udvarias is. Olyasmit kérdez, amit felolvasóesteken gyakran meg szoktak kérdezni. Felállt, elnyomta a cigarettáját, és azt kérdezte:

— Most min dolgozol?

— Egy regényen — mondtam.

Ő azonban nem elégedett meg a lakonikus válasszal.

— És miről szól az a regény?

Bármit felelhettem volna, vagy elháríthattam volna a válaszadást arra hivatkozva, hogy babonás vagyok, s ha kibeszélem a regény témáját, utána már nem tudom megírni. De ebben a pillanatban találkozott a tekintetem a kiközösített özvegyasszonyéval. Úgy láttam, hogy a tekintete csupa türelmetlen felszólítás, bár az igazság mégiscsak az lehet, hogy én voltam türelmetlen, s a felszólítás is bévülről jött. Vannak ritka pillanatok, amikor a lélek egygyé tud válni az igazsággal. Ez egy ilyen pillanat volt. Anélkül, hogy felmértem volna cselekedetem következményeit, néhány mondatban elmeséltem régen eltemetett regénytervem témavázlatát.

Szavaimat mélységes csend követte. Azután két esemény történt gyors egymásutánban. A volt igazgató özvegye felállt, és szó nélkül eltávozott. Péter András apósa megigazította a nyakkendőjét, és szót kért. Mondanivalóját példaszerűen tömörre fogta.

— A magam részéről csak helyeselni tudom, hogy miközben az író úr a szépre és a jóra tanít bennünket, leleplezi azokat a visszásságokat is, amelyek hátráltatják a haladást.

Mindenki megkönnyebbült és tapsolt.

Öt perc múlva csak a cigarettafüst és az izzadságszag emlékeztetett arra, hogy ebben a teremben nemrég rendezvény volt még. Azon töprengtem, vajon Péter András apósa asztmás-e, vagy csupán felindultságában veszi olyan nehezen a levegőt. Péter András panaszkodott, hogy a fiatalokat nem érdekli az irodalom, sőt az égvilágon semmi nem érdekli őket a beatzenén és a diszkón kívül. Apósa megerősítette szavait. Mind a ketten nadrágzsebükbe mélyesztek a kezüket, mind a ketten elszántak voltak akár a legvégsőre is, de uralkodtak magukon. A nagy, fémkeretes ablaktáblákon a hátukat mutatták felém, robosztus válluk között sápadtan rajzolódott ki az arcom. Még néhány formáság volt hátra az estből.

Kitessékeltek a folyosóra, ők pedig elvonultak abba az irodahelyiségbe, ahol délután még szilvapálinkával fogadtak. Hallottam, hogy tanakodnak bent, de resteltem hallgatózni. Az oldalfolyosók és a lépcsőház feketén ásitózott az estében, teremtet lélek nem volt rajtunk kívül a házban. Egy pillanatra úgy éreztem magam, mint aki az államvizsgáját készül letenni és a sorára vár, mialatt a bizottság kimerült tagjai felhajtanak egy csésze kávé odabent. Nagy sokára nyílt az ajtó, és Péter András intett, hogy lépjek be. A szoba kicsi volt, alig lehetett mozdulni benne. Irodaszekrényekkel, két íróasztallal és fotelokkal volt telezsúfolva, a falakat plakátok borították. Délután mindez nem tűnt fel. Az egyik íróasztalon tömött boríték hevert, mellette rövid nyelű tőr. Péter András leültetett, ő nyájasan azt mondta:

— Szeretnék, ha emlékeznél rá, hogy nálunk jártál. Válasszál.

Kinyitottam a borítékot. Pénz volt benne. Kétszer-háromszor több, mint amennyivel a felolvasóesteket honorálni szokták. Azt féleltem:

— Elég, ha az útiköltséget megtérítitek.

— Szó sem lehet róla — vágott közbe Péter András apósa. — A bátor, szókimondó irodalmat támogatni kell. Megsért, ha nem fogadja el az ajánlékunkat.

— Úgy van — mondta Péter András. — Ne félj, telik rá a költségvetésből. Fogadd el valamelyik ajándékot. A tőr egy Andrássy grófé volt. Állítólag megölt vele egy medvét, amely vadászat közben megtámadta.

Lassan értettem meg, mire megy ki a játék. A tőrt választottam. Péter András apósának ajka megvető grimaszra torzult.

— Nem kifizetődő szerénység — mondta.

— Tehát a harcot választod — tréfálkozott Péter András.

Valamelyik irodaszekrény polcáról újra előkerült a pálinkásüveg, s fél óra alatt jócskán megcsappant a tartalma. Péter András felhívta az éttermet, ahol vacsorával vártak bennünket, s közölte az étterem vezetőjével, hogy csak egy óra múlva megyünk. Még nem vagyunk éhesek, magyarázta. Lehet, hogy ők nem voltak éhesek, nekem azonban korgott a gyomrom, és a pálinka is a fejembe szállt. Ők ketten jobban bírták az italt, csak az arcuk pirult ki, a tekintetük tiszta maradt. Bámultam az önuralmukat, mert bár a tekintetükkel majd felnyársaltak, a módoruk továbbra is sima volt, mint sokat tapasztalt diplomatáké, akik vesztett pozícióból is tudnak nyerni. Szerettem volna kitalálni, hogy mi a tervük velem. Már kezdtem sejteni, hogy addig el nem engednek, amíg a boríték tartalmát zsebre nem vágom. S eltökéltem, hogy akkor inkább itt éjszakázom. Mégis azt hiszem, semmilyen konkrét tervük nem volt, ellenben újra bebizonyosodott, hogy a kellő időpontban kimondott igazság zavarba hozhatja még a profi hazudozókat is. Regénytervem visszatérő témája volt beszélgetésünknek, s ha én elkanyarodtam a té-

mától, ők gondoskodtak róla, hogy visszatérjek rá. Péter András vesztette el hamarább a türelmét.

— Nekem tetszik a regényed vázlata, van azonban valami, ami nem tetszik benne.

— Mi az? — kérdeztem.

— Látszólag apróság. De ha jobban elgondolkodsz rajta, rájössz, hogy súlyos fogyatékoság. Konceptcionális tévedés.

Apósa is csatlakozott a meggyőzésemhez.

— Én is úgy látom, hogy bár a téma érdekes és időszerű, valami fontosat nem gondolt át elég mélyen, uram. A cél nem szentesítheti az eszközt.

— Ez az! Erről van szó — pattant fel a székéről Péter András. Fel-alá járkálni nemigen lehetett a szűk helyiségben, ezért ehelyett idegesen gesztikulált. — A regényed hősei piszkos eszközökkel küzdenek a, megengedem, nagyon is valóságosan létező visszasságok ellen.

— Ők sem különbek — így az apósa.

— Mit szól majd mindehhez az olvasó? — folytatta az immár kihallgatást Péter András. — Ki képviseli a tiszta igazságot? Senki.

— Ez pedig pesszimizmus — így az apósa.

— Neked olyan hőst kellene ábrázolnod, aki példát tud mutatni a közönségnek.

— Így helyes — mondta az apósa.

— Tisztában vagy vele, mekkora felelősségnek a súlyát veszed a válladra?

— Aki az igazságért harcol, sokszor kénytelen beszennyezni magát. De az igazság attól még igazság marad — szögezte le az apósa, s láttam, hogy a türelme nagyon fogytán van már.

Péter András pedig még egyszer, talán utoljára, figyelmeztetett.

— Gondolkozzál el azon, amit mondtunk. S akkor minden támogatást megkapsz tőlünk.

Akkor azonban már nem voltam egyedül. Az ajtóban ott állt a volt iskolaigazgató özvegye. Egy kicsit mindnyájunkat megzavart ez a váratlan fordulat. Nyilván ők is azt hitték, hogy amikor az asszony elhagyta a felolvasóest színhelyét, egyenesen hazament. Hogy hol rejtőzött el, utólag cseppet sem érdekes.

— Maga mit akar? — förmedt rá Péter András az asszonyra.

— Ez egy örült — súgta a fülembe Péter András apósa. — Menjen haza, hallja!

— Menjen haza. Késő van — mondta Péter András is.

Az asszony azonban félretolta őt az útjából, mint valami pihét, olyan erővel, amilyen ereje tényleg csak az örülteknek van. Péter András megtántorodott, és beütötte a fejét az egyik szekrény élébe. Az asszony, mielőtt még észbe kaptunk volna, felkapta az asztalon heverő tört, és markolatig Péter András apósának a szívébe döfte. Az áldozatnak még jajszóra sem maradt ideje. Szétgombolt inge alól, mint valami gumicső szájából lövellt ki a piros vér, és vörösre pettyezte az özvegyasszony arcát. Péter András fejvesztve menekült ki a nyitva hagyott ajtón. A vér, ami a szőnyegre folyt, valóságos vér volt.

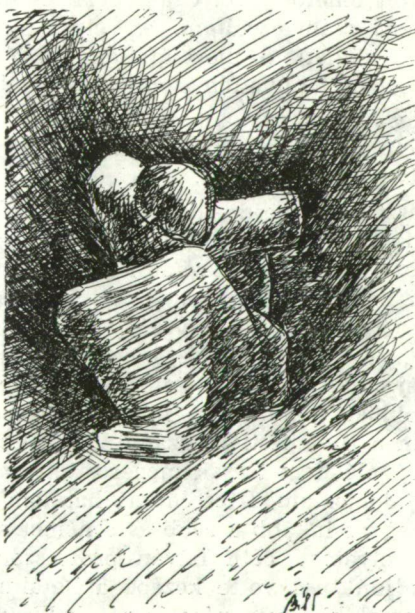
Csak most értettem meg, miért kellett T-be utaznom. Abba a városba, amely a térképekről hiányzik, de biztos, hogy nem a térképészek feledékeny-

sége miatt. A felelősség rám eső részét is vállalnom kellett. Senki sem lépheti át büntetlenül a valóság és fikció határát.

Ilyen és ehhez hasonló gondolatok jártak a fejemben, amikor elindultam a szállodába. A portás megvizsgálta a személyazonossági igazolványomat, aztán átnyújtotta a szobám kulcsát.

— Odafönt már várják Önt — súgta.

Mivel a kulcsot ő nyomta az imént a kezembe, nem lehetett kétséges, ki fog a lakosztályomban fogadni. Ott is egy íróval találkozhatom csak, akire a szemtanú kétes értékű szerepét bízta a sors, de akinek egyetlen szava is elég, hogy megzörgesse bilincseit a determinizmusba vert világ.

BELICZAI MÁRIA RAJZA

A Tiszától a Tiszáig

RESZLETEK A DR. ARANYI SÁNDORRAL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSBŐL

Az alább következő történet nem teljes. Sem tér, sem idő nincsen szó szerinti ismertetésére. A vele megesett dolgokat dr. Aranyi Sándor orvos ezredes — a Súlyom-per egyik életben maradt vádlottja — mesélte el nekem és a mikrofonnak. Rehabilitációja után egészen nyugdíjba vonulásáig a csográdi szülőtthon főorvosa és a megyei tanács tagja volt. Életének 75. évében 1982. július 12-én hunyt el. Hangját azonban őrzik a magnetofonkazetták egyik fiókom mélyén. Talán egyszer alkalmam lesz, hogy az egész megdöbbentő történetet kötetben tárjam az olvasó elé. Talán... Ha nem sikerül, akkor majd valaki pár évtized elmúltával elindítja a magnetofont és teljes egészében leírja azoknak a katonahősöknek a történetét, vértanúhalálát, kiknek legtöbbszörül — ki tudja miért — ma még mindig hallgat a krónika.

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDORVOS SZÁZADOS

Mielőtt emlékeim elbeszéléséhez fognék, előre kell bocsátanom, hogy az nem történelmi visszaemlékezés. Körülényeim folytán a történelmi kútfők tanulmányozására nem volt lehetőségem. Csak olyan eseményeket említek, amit átéltem és azok szenvedő alanya voltam. A velem történtek miatt bizonyos szubjektivitást el nem kerülhettem, mert átéltem ezt a korszakot. Így csupán élményeimmel és elsősorban tanúvallomással szolgálhatok.

Az egyéni állásfoglalásomhoz, annak megértéséhez, néhány személyes adat feltárása szükségeltetik, hogy érthető legyen egy úgynevezett középosztálybeli orvos személyiségének fejlődése.

Nagyapám 48-as tiszt volt, majd Abony mezőváros első főjegyzője. Gyermekait Kossuth tiszteletének szellemében nevelte. Apám jogászdoktor volt, és az első világháborúban tartalékos századosi rangot ért el. Az őszirózsás forradalomban a szolnoki nemzetőrség parancsoka, majd a Magyar Vörös Hadsereg megalakulásakor egyik alegységét vezényelte. A szolnoki csatában fején és lábán sebesült meg. Koponyasérülése következtében hallása megromlott. Az ellenforradalom ideje alatt üldözték, majd vörös múltja miatt az előléptetésből kizárták. A szolnoki gimnázium, majd a Debreceni Orvostudományi Egyetem elvégzése után a Budapesti II. számú Női Klinikára kerültem. A belém nevelt történelemszemléletemet csak megerősítette az itt szerzett tapasztalat. A klinikán 1939-ig dolgoztam. Itt a hitleri hatalom Németországi növekedésével párhuzamosan egyre inkább a sváb és a német származású orvosok kerültek előtérbe. Ez a folyamat Tóth István professzor halála után felgyorsult. A klinika sváb adjunktusa vette kezébe a hatalmat. Titkos Volksbundtag volt. Több alkalommal kifejezte nézetét a rebellis magyarok megrendszabályozásáról. Március 15-ét nem engedte megünnepelni. Úgy éltünk ott, mint

nagyapáink a Bach-korszakban. Ezt a kiváló adjunktust Batizfalvi Jánosnak hívták. Valóban örültem tehát ilyen előzmények után, amikor behívtak katonai szolgálatra, mint tartalékos orvos hadnagyot. Egyévi csapatszolgálat után lettem a Királyhágó úti Honvéd Tisztikórház nőgyógyászati osztályának vezetőhelyettese, majd vezető főorvosa. Természetesen én is — mint mindenki az országban — örültem a felvidéki és az erdélyi területek visszacsatolásakor. Azonban tudtam — éppen az apámmal folytatott hosszú beszélgetések alapján —, hogy a döntőbírószági határozatok végképpen a III. Birodalom érdekszférájába kényszerítették ezt a kis országot. Apám elmondta, hogy a német militarizmusnak és főleg a náciknak nincs megfelelő történelmi kritikájuk, amikor azt képzelik, hogy a fél világ ellen győzni tudnak. Minden nagyobb földrajzi atlaszból világosan megállapítható volt a szemben álló felek személyi és anyagi helyzete. Ezekből — ha akarták volna — minden józan ember számára világossá válhatott, hogy idő kérdése csupán a tengelyhatalmak veresége. A tengeri államokkal szemben, a demokráciákkal szemben, egy kétfrontos háborúban elkerülhetetlen Hitler bukása. Ezért sem tudtam örülni, minden hazafias lelkesedésem ellenére az úgynevezett „országgyarapító” bevonulásoknak. Sajnos, környezetemben igen kevesen osztották ezt a nézetemet. Az erdélyi és a délvidéki bevonulásokkor meggyőződhettem a magyar hadsereg személyi és anyagi felkészületlenségéről és a politikai vezetés kapkodó, gyenge irányításáról. Ahelyett, hogy a visszatért területeken magyarságuk mellett kitartó helyi, rátermett s a körülményeket ismerő, az ott élő nemzetiségekkel baráti viszonyt fenntartó magyarok jutottak volna vezető állásokba, az anyaországból másodrendű, ostoba, nacionalista gögtől fertőzött politikusokat és vezetőket küldtek főispántól egészen a községi jegyzőig. Ezzel a visszatérést lelkesen üdvözlő népet sikerült kis idő múltán vállvonogató ellenérzésekkel telített tömeggé átalakítani. A délvidéki bevonulásnál fel-fellobbanó partizánharcokban is tapasztalataim nagyon kiábrándítóak voltak.

További elszomorító élményem volt a háborúról, amit Denypropetrovszkig, sőt azon túl is nyomuló gyorshadtest tábori kórházának parancsnokaként szereztem. A németek minősíthetetlen viselkedése a „szövetséges” magyar honvédséggel szemben, a felszerelésünk gyarlósága, a használhatatlan, olasz gyártmányú „Ansaldo” harckocsik, a magyar „Turán” tankok, és a páncélvadász harckocsiknak elkeresztelt és légvédelmi gépágyúval ellátott járművek mint a konzervdobozok mentek szét a szovjet páncélelhárító lövedékek becsapódása nyomán. A látottak döntő érvként szolgáltak számomra, hogy ez a háború csak veszteségeket, felesleges anyagi és véráldozatot jelent Magyarországnak. Azt is sejtettem már, hogy ez az esztelenség a jövőt is teljesen kilátástalanná teszi. Szerencsémre 1941 végére, mivel a gyorshadtest teljesen tönkrement, én is visszakerültem a tiszti kórházi beosztásomba.

A KATONAI ELLENÁLLÁSBAN

Harctéri élményeim azt indokolták, hogy mindent meg kell tenni, hogy Magyarország minél előbb kilépjen ebből az érdekeivel szöges ellentétben álló háborúból. Véleményemet igyekeztem burkolt formában vagy egyenesen kifejezésre juttatni, ahol ezt megtehettem. Egy honvédtiszt részére ez nem volt vesélytelen. Fejtegetéseimet legtöbbször ellenségesen és értetlenül fogadták. Ilyen előzmények után kerültem ismeretségbe Sólyom László szolgálaton kívüli

vezérkari századossal. Kapcsolatunk úgy kezdődött, hogy én operáltam meg a feleségét. Többször találkoztunk és hosszasan beszélgettünk. Kiderült, hogy a háborúval és a németekkel, a magyar jobboldallal kapcsolatos nézeteink egyeznek. Egy idő múlva — a doni katasztrófa után — melyről a sebesült tisztektől rengeteg borzalmat hallottam, felkeresett Sólyom.

Elmondta, hogy barátai megbízásából jött. Kifejtette, hogy elérkezettnek látják az időt arra, hogy a háborúellenes propaganda erősebb és ütőképesebb legyen. Ezenkívül egy szervezetet is létrehoztak, a szükségesnek látszó tettek végrehajtására. Megkérdezte, hogy hajlandó vagyok-e vállalni egy ilyen csoport szervezését az egészségügyön belül. Figyelmeztetett arra is, hogy az akasztófával kacérkodom, ha igent mondok. Beleegyező válaszomra közölte, hogy mindezt megbeszéli társaival és újra jelentkezik a feladatokkal. Addig is keressék néhány megbízható embert a konspiráció szabályainak szigorú betartásával.

A 11. számú honvédkórház hozzánk közel esett, és ott volt egy kápolna, ahová a hivatalos ünnepeken a tiszteket kivezényelték. Én református vagyok, tehát nem fordultam meg ott, csupán elvéve. Egy ilyen alkalommal meglepődve hallgattam Kálló Ferenc honvéd lelkészesesperes prédikációját. Mindenki számára érthetően ítélte el a háborút, a nácizmust. Kálló esperes hivatalból az osztályom betegeit is látogatta, módomban volt vele elbeszélgetni. Teljesen azonos véleményünk volt. Megkérdeztem tőle, hogyan meri nézeteit olyan nyíltan a szószékről hangoztatni? Kálló nagyon egyszerűen, minden patetizmus nélkül kijelentette, hogy katolikus hite és magyar meggyőződése szerint beszél, mert itt az ideje, hogy mindenki, akinek lehetősége van, minden alkalommal — nem csupán szóval — hanem tettel is kinyilvánítsa véleményét. Kálló nem volt vértanú típus, nem igényelte a mártíromság tövisszokszorúját. Csendesesen, de tiszta logikával a véleményét fejtette ki. Hamar szót értettünk. Sólyoméék útmutatása alapján én azt javasoltam neki, hogy a bajba jutott tiszteken igyekezzen segíteni, akikről kiderült, hogy a származási igazolások embertelen törvénye miatt, az egyik nagyszülő vallása folytán, zsidónak tekinthetők. Kálló vidéki vagy budapesti plébánosoktól megfelelő anyakönyvi kivonatot szerzett. Később arra beszélt rá a hadikórház orvosait, hogy a frontra visszavezényelendő legénységnek és tiszteknek segítsenek a szolgálatra még alkalmatlan diagnózisok megállapításával. Mindent megtett a hadikórházba beutalt zsidó munkaszolgálatosoknak a századokhoz való visszaküldése ellen, éppen a már említett orvosok segítségével. Emlékezzünk meg ezekről az orvosokról, mert annyi év után kinek jutna eszébe a nevük? Zádonya dr. szívgyógyász, Ajkay dr. sebész és barátai. Amikor elkezdődött Budapest bombázása, a lelőtt angol—amerikai pilótákat — teljes felgyógyulásuk előtt — kiszöktette a kórházból és egyházi összeköttetései révén biztonságba helyezte. Klastromokban, szerzetesi rendházakban bújtatta el a repülőtiszteket.

Ennyit tudtam hát előzőleg Kálló esperesről és ő volt az első, akit Sólyom László jóváhagyásával beszerveztem a csoportomba. Kálló gondolkodás nélkül vállalta a feladatot. Sólyom elmondta nekem, hogy egy tekintélyes illegális szervezet nevében és tagjaként dolgozik. Akkor persze még fogalmam sem volt arról, hogy ez a Magyar Kommunista Párt Katonai Bizottsága. Emítette azt is, hogy bár szigorúan betartják a konspiráció szabályait, mégis történhet vele valami; azaz lebukik. Erre az esetre — mondotta, egy másik személy fog nálam jelentkezni „Gyuri” jelszóval és még annyit tesz hozzá, hogy őt

Laci küldte. Néhányszor — bár Solyom lebukása szerencsére nem következett be — meg is jelent nálam ez a bizonyos „Gyuri”. Csak a felszabadulás után ismertem fel benne Pálffy Györgyöt. Első feladatként propagandamunkával bíztak meg. A sebesült tiszteket igyekeztem meggyőzni a háború céltalanságáról. Elmondtam, hogy Magyarországnak életbevágóan fontos minél előbb kiválni a háborúból és fegyveresen a németek ellen fordulni. Főleg a Don-kanyari tragédia és a II. Magyar Hadsereg pusztulása után telt meg a kórház sebesült, fagyásos tisztekkel. Ezek könnyen megértették fejtegetéseimet. Kálló esperes a 11-es honvédkórház beteg, sebesült, fagyott katonái, a legénység körében fejtett ki hasonló munkát. Második feladatom fegyverek gyűjtése volt. A kórházakban úgy a tiszti mint a legénységi osztályokon sok volt a frontról „emlékként” hazahozott pisztoly, géppisztoly és kézigránát. Kálló esperesnél a 11-es kórház raktáraiban is nagyon sok fegyver, lőszer, de még golyószóró is volt. Ezeket Kálló vigyázva, óvatosan, lassanként átfordta hozzám. Mindig az esti órákban keresett fel. A készlet növekedése egyre több gondot okozott. Két nagy, szülészeti felszerelésekre szolgáló szekrény már dugig volt fegyverekkel. Szerencsére az osztályom beosztottjaival igen jó volt a kapcsolatom és éppen úgy gondolkoztak, mint én. A konspiráció követelményei miatt sem, és a munkatársaim biztonsága miatt sem akartam, hogy ennek a fegyvergyűjtési mozgalomnak tudatos résztvevői legyenek. Kitaláltam egy elfogadható indokot. Elmondtam, hogy a bombázások miatt, kiterjedt családom értékes ezüst holmijait tartalmazza azok a zsákok és bőröndök, melyek elrejtésében segítségüket kértem. Különösen Szunyog Mária vezető szülésznő munkálkodott, hogy az „értékek” megfelelő helyre kerüljenek. A szülésznők ágya alatt ott voltak a lőszer és fegyvert tartalmazó csomagok. (Később kiderült, hogy a szülésznők — vezetve a kíváncsiságtól — meggyőződtek az „ezüst csomagok” valódi tartalmáról. Azonban mélyen hallgattak a dolgról.) A fegyverek biztonságban voltak, hiszen egy igen élénk és furfangos elméjű elhárítótisztnek sem juthatott eszébe, hogy éppen a bábák szekrényeiben és ágyaik alatt keressen — géppisztolyt. Lassanként a fegyverek elszállítása is elkezdődött. Solyom László, majd — mint említettem — „Gyuri” jött értük a megbeszélt időben, mindig este. A teherliften kísértem őket le a földszintre, ahol már várta a csomagokat egy gépkocsi.

Szülészeti működésem alatt nagyon sok magas rangú és fontos beosztású tiszt feleségét vagy nőrokonait kezeltem. Többek között Dálnoki Miklós Bélának, a kormányzó főhadsegédének feleségét, lányát és ennek sógornőjét. Ilyenformán közel kerültem a családhoz. Meghívtak névnapokra, születésnapokra és vacsorákra. 1944. március 18-án este náluk voltam vacsorán. A fekete után egyedül maradtam vele a szalonban. A fiatalok a másik szobában táncoltak. Felhasználtam az alkalmat és érdeklődtem a hadihelyzetről. Miklós szerint a németek a háborút, nemhogy megnyerik, de már el is veszítették, de mi úgy be vagyunk szorítva a románok, szlovákok és Ante Pavelics Horvátországa közé, nem is említve a németeket, hogy nekünk magyaroknak kilépnünk — lehetetlen. Azzal érveltem, hogy a horizont sötétedik és már most kellene tennünk határozott lépéseket. Eszmecserenk közben megszólalt a telefon. Miklós átment a dolgozószobájába és néhány perc múlva sápadtan és izgatottan tért vissza. Csak annyit mondott, hogy úgy látszik az lesz a következő szükségszerű lépés, amiről én akartam meggyőzni. Utalt a telefonbeszélgetésre. Csatai honvédelmi miniszter szárnysegédje Kéri Kálmán hívta fel a belügyminiszterrel

Keresztes-Fischerrel együtt. Közölték, hogy a kormányzó nem érkezett haza Hitlertől, ellenben több német hadosztály közeledik Budapest felé. Bicskén és Ceglédbercelen már rakják kifelé a vagonokból a páncélosokat. Azonnal a Várba kell mennie a szükséges intézkedések megtétele miatt. Családjától sem búcsúzott. Én is a tiszti kórházban levő lakásomra mentem. Bekapcsoltam a rádiót és igyekeztem a londoni vagy a moszkvai adást meghallgatni. Annyira zavarták az állomások sugárzását, hogy ez lehetetlen volt.

Még a harmincas években a honvédorvosi alkalmazó iskolán összebarátkoztam néhány hazafias érzésű katonaróssal. Elsősorban dr. Horváth Miklóssal. Ismerte politikai nézeteimet és az enyémhez hasonló tapasztalatokkal tért vissza a frontról. A honvédszanatóriumban dolgozott mint tudógyógyász. Őt is bekapcsoltam a fegyverek gyűjtésébe.

Március 19-én reggel kiderült, hogy a németek megszállták az országot — ellenállás nélkül.

Tizenkilencedike délelőttjén megérkezett Sólyom. Néhány barátja kísérte. Egy kis teherautóval jöttek, hogy a fegyvereket elszállítsák, mert mint mondtotta, feltétlenül szükségük van rá. A fegyver és lőszer elvitele délelőtt igen kockázatos volt, de Sólyom azt vetette ellen, hogy a jelenlegi zürzavaros helyzetben, most megoldható a fegyverszállítás. Közölte azt is, hogy a jövőben őt ne keressem, mert kénytelen illegálisba vonulni. Kérte, ha valami törosztályomon szolgálatot teljesítő egészségügyi katonákkal hordattam le a kis ténne vele, gondoljak a családjára. Az „ezüstöt” tartalmazó csomagokat az osztályomon szolgálatot teljesítő katonákkal hordattam le a kis teherautóhoz. Amint befejeződött a rakodás, tüstént elhajtottak. Ezután Sólyom hetenként felhívott telefonon — és „virágnyelven” érdeklődött családjáról, majd találkozózt beszélünk meg. Ekkor arra kért, hogy igyekezzem illegális lakásokat szerezni neki és bajtársainak, mert éppen a lebukás elkerülése miatt, minden éjszakát más és más lakásban kell tölteniük. Családommal és néhány barátommal megbeszéltem a dolgot. A szállásadók soha nem tudták, hogy kit vagy kiket látnak vendégül.

Megbízást kaptam, hogy a fegyveres ellenállás megindulásáig szervezzem meg az egészségügyi ellátást. A budai részen én kerestem meg a segélyhelyeknek alkalmas lakásokat, Pesten Pallós Károly végezte el ezt a munkát. Magánházakban, villákban, többek között menyasszonyom lakásán is nagy mennyiségű kötszert, sebészeti eszközt, gyógyszert raktároztunk el. Ezenkívül a megbízható orvosokat is beosztottuk a kijelölt segélyhelyekre. Néhány klinika és kórház sok egészségügyi anyagot adott. A legtöbbit Klinkó professzortól kaptuk, aki Kolozsvárról evakuált és a sebészeti klinikán dolgozott. Mondanom sem kell, hogy az egészségügyi anyag összegyűjtése, elosztása és elszállítása mennyi gondot okozott.

Ilyen előzmények után következett el a kiugrás napja 1944. október 15-e. Kórházi szobámban a rádiót hallgattam, amikor megszakítva az adást felolvasták a kormányzói proklamációt. A betegek nagy része örömmel és lelkesedéssel fogadta a hírt. Horváth Miklós felhívott telefonon és közölte, hogy a szanatórium környékén német páncélosok gyülekeznek. Nekik van egy egészségügyi századuk, golyószórók és géppisztolyuk, nyisson-e tüzet? A fülemben volt még a kagyló, amikor betoppant a szobámba Sólyom. Tolmácsoltam Horváth kérdését. Sólyom azzal kezdte, hogy itt a kórház és a Déli pályaudvar környékén is német páncélosok vannak. Céltalan lenne, ha Horváthék feláldoznák magukat, hiszen egyetlen árva páncéltörő fegyverük sincsen. Marad-

janak nyugodtan, később utasítást kapnak. Pár perc múlva, az utolsó találkozásunk óta összegyűlt kézigránátokat vitte el egy vulkánfiber bőröndben. Azzal búcsúzott, hogy még neki sincs parancsa a megváltozott helyzetet illetően, mi is várjuk az értesítését. Ekkor már felhangzottak a rádióban a német indulók, meg az, hogy „Beregffy azonnal jöjjön Budapestre!”

Másnap hajnalban a várból lövöldözés hallatszott. Értesítést kapott a kórház is, hogy a testőrség, az őrzászlóalj és a koronaőrség harcban áll a németekkel. A hírré lementem dr. Rátky István orvos vezérőrnagyhoz, a kórház parancsnokához. Szobájában találtam a közismerten német érzelmű dr. Szirányi János orvos őrnagyot. Zavarban voltak. Jelentkeztem és megkérdeztem a vezérőrnagyot, mit kíván tenni? Nyilvánvaló, hogy a németek megtámadták a várat, ahol a kormányzó is tartózkodik, akihez mindhármunkat az eskünk köt. Javasoltam, hogy a rendelkezésünkre álló egészségügyi zászlóaljjal, támadó alakzatban, siessünk a harcolók segítségére. Rátky kijelentette, hogy semmiféle parancsot nem kapott... Azt válaszoltam, hogy tudásom szerint a Mária Terézia rendet a parancs nélküli bátor cselekedetért szokták adni. Szirányi leintett, hogy nem az egészségügyi egység feladata az ilyesmi, egyébként is a kormányzó úr áruló. Ezt a kijelentést a vezérőrnagy élénken visszautasította. Ezután — semmit sem végezve — visszatértem az osztályomra. A külföldi rádióadásokból igyekeztem tájékozódni, de nem sok eredménnyel. Este Kálló esperes keresett fel és elmondta, hogy bár neki is vannak külön kapcsolatai, de nem tud velük érintkezésbe lépni. Sokáig beszélgettünk és latolgattuk a lehetséges teendőket. Az ötödik emeleti laásomból a közeli betegszállító liften kísértem le. Beszálltunk és elindítottam a felvonót, de a harmadik és a negyedik emelet között a fülke megállt. Hiába nyomkodtam a vészcsengőt. Több mint fél óráig váraкоztunk. Végül a szerkezet elindult. Lent a portán egy közismerten nyilas altiszt volt szolgálatban. Kérdőre vontam a felvonó miatt. Jelentette, hogy kiégett a biztosíték és hamarább nem tudták a hibát kijavítani. Akkor nem sejtettem, csak a felszabadulás után tudtam meg, az altiszt ellen lefolytatott népbírószági tárgyalás után, hogy mi volt a felvonóbeli várakozás oka. Időre volt szüksége a nyilas altisztnak, hogy telefonon értesítse a pártszolgálatos, civilbe öltözött nyilasokat Kálló esperes tartózkodási helyéről. Ezután már csak egyszer találkoztam Kálló esperessel. Ekkor mondta el, hogy rossz előérzete van. Úgy vette észre, hogy követik és figyelik minden lépését. Tanácsoltam neki, hogy rögtön tűnjön el és menjen illegálisba. Felajánlottam a Sólom-vonal segítségét. Azt válaszolta, hogy még nincs teljesen felkészülve az eltűnésre és éppen neki, aki annyi hamis iratot szerzett be, még hiányoznak az igazolványai, melyeket csak néhány nap múlva kap kézhez. Erre azt javasoltam, hogy legalább ne térjen haza a lakásába, maradjon a kórházban az iratok megérkezéséig, mivel ott biztonságban van. Néhány nap múlva értesültem, hogy tanácsom ellenére, valamilyen ismeretlen körülmény miatt, mégis hazament. Lakásáról hurcolták el a nyilasok október 29-én és a budakeszi erdőben agyonlőtték.

A rádió 16-án este közölte, hogy Miklós Béla vezérezredes, aki a Kárpátokban harcoló első magyar hadsereg parancsnoka volt, vezérkari főnökével Kéri Kálmán ezredessel együtt átállt az oroszokhoz. Mindenféle szitkot szórt rá a nyilas hírközlés.

Másnap büvöjelent nálam Miklós Béla veje és megkért arra, hogy míg megfelelő búvóhelyet nem találnak, vegyem fel osztályomra feleségét — Miklós Béla lányát — és anyósát, a vezérezredes feleségét. Azonnal teljesítet-

tem a kérését. Pár napig voltak a kórházban, majd elbúcsúztak azzal, hogy sikerült rejtekhelyet találniuk. Később megtudtam, hogy Gödöllőn egy kórházban húzódtak meg. Ez idő tájt történt, hogy az egyik laboratóriumi asszisztensnő felkeresett. Régen ismertem. Elmondta, hogy az egyik beteg tiszt, Radványi Imre őrnagy szeretne velem beszélni, komoly dolgokról. Kértem, hogy pár nap múlva keressen fel. Elmondta, hogy kérni akarja együttműködésemet. Társalgás közben kiderült, hogy azonos politikai nézeteket vallunk. Gondolkodási időt kértem. Szükségem volt erre, hogy Sólyomtól információkat és utasítást kérjek. Találkozásunkkor Sólyom elmondta, hogy neki és barátainak kapcsolata van a Radványi-féle csoporttal, amely nem volt más, mint Zsilinszky Endre és Kiss János altábornagy által vezetett Magyar Felkelés Felszabadító Bizottsága. Velük Sólyomék közös akciót terveztek, tehát nyugodtan tárgyalhatok. Következő megbeszélésünkön Radványi éppen arra kért, amelyen már túl voltunk. Ez pedig a felkelés egészségügyi megszervezése és annak vezetése. A megbízást elfogadtam. Néhány nap múlva Sólyom óvatosságra intett, mert mint mondta, Radványiék a konspiráció legelemibb szabályait sem tartják be. Nekem a legnagyobb óvatosságot ajánlotta.

A Sólyom-csoportnak nagy hasznára volt Pallós Károly és oldalkocsis motorkerékpárja. Ezzel szállította a kézigránát-kötegeket azokra a helyekre, ahol a Sólyom-csoport akciókat hajtott végre, nyilas pártházak és német katonai gépjárművek ellen.

Tájékoztatásunk pontossága miatt megszerveztük az osztályon az angol és a szovjet rádió állandó hallgatását. S itt követtük el a hibát, ilyen kis dologgal. Az állandó rádióügyeletet jelentette fel a nyilas nemzeti számonkérő széknek dr. Szecsei Mühl Sándor, aki Pallós leszerelése után helyettesemként került az osztályomra. Közben folyt a propagandamunka is. A röpcédulákat Képes Géza, akinek jöttét menyasszonyom bátyja, Litterati ezredes előre jelezte, szállította az anyagot. A röpcédulákat Buda nagyobb terein és forgalmasabb útvonalain szórtuk szét az est beállta után.

Ez idő tájt kaptam parancsot, hogy készülődjem, mert a kórházat a Dunántúlra akarják telepíteni. Értesültem arról, hogy a Nemzetközi Vöröskezeszt a budai Baár-Madas iskolában szükségkórházat akar berendezni. Osztályomra került Kovács Ferenc professzor, a Debreceni Női Klinika igazgatója, két tanársegédjével, dr. Nemessel és dr. Szabóval. Elhatároztam, hogy az osztály evakuálását csak félig hajtom végre. Mikor megkezdődött a szállítás, egy gépkocsit a Déli pályaudvarra, egyet pedig a Baár-Madasba irányítottam. Úgy gondoltam, hogy a Budán maradó részlegnél marad a három debreceni orvos, és én, mikor eljön a megfelelő pillanat, csatlakozom hozzájuk. Eszemben sem volt a Dunántúlra települni. Vártam az ostromgyűrű bezárulásának idejét megelőző pillanatot. November 25-én az utolsó szállítmány elindítását követően személyes holmijaim csomagolásához fogtam, azzal, hogy fél órán belül eltűnök. A hamis papírjaim már a zsebemben voltak és a rejtekhelyem is biztos volt. Hunyódi Ferenc Retek utcai pékmester műhelyében szerettem volna kivárni az ostromgyűrű bezáródását. Talán az előérzet parancsolta, hogy a hamis papirokat az egyik bőröndöm aljára tegyem a zsebemből. Már a bőröndöt zártam be, amikor belépett Miklós Béla egyik nőrokona, és recepteket kért. Mint mondtam, rossz előérzetem volt, igyekeztem gyorsan végezni. A hölgy azonban egyre más és más gyógyszereket kért és továbbra is feltartott. Amikor végre búcsúzni kezdett, kivágódott a szobám ajtaja és be-

lépett egy csendőr százados két géppisztolyos csendőr kíséretében. A százados mint később kiderült, a hírhedt Radó volt.

Radó amikor belépett látta, hogy nem vagyok egyedül. Felordított: — „A nő menjen ki!” A könyvespolcon és az íróasztalon hevert néhány elavult régi öreg pisztolyom. Közöttük egy négycsöves, múzeumi értékű darab. A rokonságom hozzám hordta az ismerősökkel együtt ócskaságaikat, főleg az efféle militáris szerszámokat, mint a család katonatagjához. Tudták, hogy gyűjtöm a régiségeket. Radó körülnézett és ismét elordította magát: — „Kezeket fel!” Rám emelte pisztolyát. Őszintén szólva ezt már túlzásnak tartottam, hiszen két géppisztoly a kísérő csendőrök kezében mellemnek volt szögezve. A vendégem kiment. Radó felszólított, hogy vegyem a köpenyem és induljunk. Kérdésemre, hogy mi ez az egész és mit akar, csupán annyit mondott: „— Majd megtudja! Indulás!” A folyosón még egy csendőr állt, azután a lépcsőház fordulójában is posztolt egy. Természetesen géppisztolyokkal. A kórház előtt várakozó gépkocsiba tuskoltak és egyenesen beszállítottak a Margit körúti Katonai Büntetőintézetbe. A bőröndjeimet, benne a hamis papirokkal otthagyták a szobámban.

KÖHIDAI RABOSKODÁSOM

A Margit körúti fogházat Sopronkőhidára evakuálták.

Különválogatták a civileket és a katonákat, majd belöttek egy korom-sötét zárkába. A sötétben kitapogattam egy szalmazsákot, és végigdőltem rajta. Hideg volt. Annyira fáztam, hogy nem tudtam elaludni.

A katonai részleg egyik csoportját a földszinten helyezték el. Néhány nap múlva egy fiatalembert osztottak be házimunkásnak. Elmesélte, hogy délvidéken partizán volt. Közvetített a zárkák között, cigarettáért cserélt kenyert, és ami nekem nagyon fontos volt, olvasnivalót is hozott. Megszervezték a sétát is. Ez legtöbbször úgy zajlott le, hogy egymás után kimentünk a folyosóra, vagy a fogház kis udvarára, és ott róttuk a köröket. Egy alkalommal egy civil került mögém, aki elstutogta, hogy az előttem levő egyes számú zárkában van. Csendesen bemutatkoztunk. A neve Rajk László volt. A sétákon és a házimunkásoktól kaptam értesüléseket. Így tudtam meg, hogy az „előkelő” rabok, mint például Kállay Miklós volt miniszterelnök és más fejesek a kórházban, Mindszenti hercegprímást pedig a hörtönnel szemközt levő iskolában tartják elzárva, azaz „védőőrizet” alatt. Cellám kémlelnyílásának üvegje kitört, és így egy ceruzával belülről is fel lehetett emelni a fedőlemezt. Ezen keresztül egész nap figyelhettem, hogy mi történik a folyosón. Egyhangúan, de mégis nagy idegfeszültségben teltek a napok. Egyik séta alkalmával szembe jött velem egy hadbíró százados. Felismertem. dr. Jánossy Ferenc volt, akinek a feleségét szintén kezeltem a tiszti kórházban. Amikor felismert ezt kérdezte: „— Hát te hogy kerülsz ide?” Mondtam, én sem tudom, de itt vagyok. Tovább érdeklődött, hogy túl vagyok-e a kihallgatáson? Azt válaszoltam, hogy én ugyan mindennap kérem, de hasztalanul. Megtudakolta, hogy melyik zárkában vagyok és ígérte, hogy még a mai napon felkeres. Amikor visszakísértek kimondhatatlan türelmetlenséggel járkáltam körbe a cellában. Közben légiriadó volt. Ez különben egyre gyakoribb lett. Ilyenkor a smasszerek féltek a legjobban. Gondolkoztam. Nem tudtam, hogy Jánossy

milyen érzelmű? Politika beszélgetés soha nem esett meg kettőnk között. Reméltem azonban, hogy már csak a családjának nyújtott segítségem miatt sem lesz irántam rosszindulatú. Egy óra múlva jött vissza az őrparancsnok kíséretében. Amikor kinyitotta a zárkát, a smasszert elparancsolta. Leült a zsámolyra és nekem a priccsen mutatott helyet. Elmondta, hogy megnézte a szállítmányunkkal küldött iratokat. Rólam és még néhány emberről semmiféle papírt nem talált. Közölte, hogy Budapest körülrzése befejeződött, így a Margit körútról már semmiféle akta vagy kihallgatási jegyzőkönyv nem várható. Holnap — mondotta — dr. Lika százados ügyész kihallgat majd. Gondoljam jól át, hogy mit mondok. Dr. Lika a bizonyítékok hiánya miatt valószínűleg szabadlábra fog helyezni. A tiszti kórház jelenleg Sopronban van, ha kiengednek, könnyen visszatérhetek eredeti beosztásomba. Ennyit mondott, majd kezét fogott velem és távozott. Még annyit sem időzött, hogy köszönetemet kifejezhettem volna. Másnap valóban kihallgatott dr. Lika százados. A jegyzőkönyvbe azt diktáltam, hogy feljelentésem csak azért történhetett meg, mert rossz szemmel nézték Kálló esperessel a barátságomat, holott nekem a leghalványabb sejtelmem sem volt arról, hogy Kálló az ellenállás tagja lett volna. Az ügyész kijelentette, hogy javaslatot tesz, miszerint bizonyítékok hiánya miatt helyezzenek szabadlábra. Azzal sajnos nem bíztatott, hogy ez mikor valósul meg. Jóváhagyásra kell várni. Ezzel elbocsátott — vissza a cellámba.

A BAJCSY-ZSILINSZKY-PER ÉS A KIVÉGZÉS

Szükségesnek tartom, hogy életem egyik legmeggrázóbb élményéről is beszámoljak. Teszem ezt azért, mert tudomásom szerint Magyarországon én vagyok az egyedüli, aki tudósíthat a tárgyalásról és a kivégzésről, mert mindkettőnél — a véletlen folytán — jelen voltam.

A dr. Lika-féle kihallgatás másnapján egy csendőr és egy smasszer nyitotta rám az ajtót. Átkísértek a fogház melletti iskolába. Az egyik tanterem előtt várakoztunk, amikor kilépett a helyiségből egy ismeretlen hadbíró százados és hozzám lépve közölte, hogy egy tüstént kezdődő tárgyaláson esetleg mint orvosszakértőt fognak kihallgatni. Figyeljem a tárgyalást és a vádlottat. A bíróság, ha szükségesnek látja, szakvéleményt fog kérni tőlem. Megjegyzem, hogy én nőgyógyász vagyok. Válaszként a százados csak legyintett. Gondolom a megbízást két okból kaptam. A közelgő ünnepek miatt nem volt kéznél törvényszéki — szakképesített — ideggyógyász szakértő. A másik ok pedig az lehetett, hogy a pert formailag akarta a bíróság — orvosszakértő közreműködésével — lefolytatni. Egy idő után bementünk a tanterembe, mely tárgyalásra volt átrendezve. A katedránál ült a bíróság. Tagjai közül csak Dominich Vilmos hadbíró őrnagyot ismertem, még a Margit körútról. A smasszer kíséretében leültünk egy hátsó padba. Nemsokára elővezették a vádlottat, akiben legnagyobb meglepetésemre Bajcsy-Zsilinszky Endrét ismertem fel. A szokásos formaságok után Dominich felolvasta a vádpontokat: hazaárulás, a fennálló társadalmi rend megdöntésére irányuló kísérlet, ellenséges hatalommal való szövetekezés stb. stb. Azután felszólították Bajcsy-Zsilinszky Endrét, hogy adja elő védekezését. Zsilinszky azt mondotta, hogy nem érzi magát bűnösnek, mert Magyarország jelenlegi helyzetében társai és az ő általa követett út volt az egyedüli járható

Ügyészi és védőügyvédi formalitások után a bíróság visszavonult tanácskozáásra. A szünetben Zsilinszky és én, a kísérő smasszerekkel együtt a te-

remben maradtunk. Az őrök nem akadályozták meg, így odamehettem hozzá. Bemutatkozás után közöltem, hogy én is rab vagyok és azért vagyok jelen, hogy mint orvosszakértőt hallgassanak ki. Megkísérelhetem, hogy zavart idegállapotot állapítok meg. Zsilinszky ezt megköszönte, de ajánlatomat határozottan visszautasította. Kijelentette, hogy maga számára semmiféle előnyt nem akar, mert harcostársait ezek a nyilasbérenc gazfickók már kivégezték. Kézfogással búcsúztunk. A tárgyalás megnyitása után Dominich felszólítására elmondtam, hogy a vádlott felfokozott idegállapotban van, de ítélőképessége teljes birtokában. Ezután kihirdették a halálos ítéletet. Zsilinszky nem kért kegyelmet, mint sokan állítják, én hallottam volna. Csupán az utolsó szó jogán szólalt fel. Kifejtette, hogy a nemzetet a teljes pusztulástól akarták megmenteni. Felszólalását a Himnusz utolsó soraival fejezte be: „Szánd meg Isten a magyart, kit vészek hányának, nyújts feléje védő kart tengerén kínjának!” A bíróság — még a smasszerék is könnyeztek. Én is sírtam. A tárgyalást berekesztették és Zsilinszkyt meg engem visszakísértek a zárkánkba. Akkor már alkonyodott. A házimunkások révén vacsoraosztásnál már elterjedt a híre Zsilinszky halálos ítéletének. Először valahonnan az egyik első emeleti zárkából, majd sorban a többi is átvéve, felhangzott az ősi ének: Boldogasszony anyánk... Az egész épület énekelt. Jól hallottam a mellettem levő cellából Rajk László hangját is.

Másnap, december 24-én, reggel hét óra tájban az előző napról ismert smasszer jött értem. Levezetett a fogház gazdasági udvarára, ahol kivégzéshez készülődtek... Három elítéltet vezettek elő, Kreutz Róbertet, Pataki Istvánt és Pesti Barnabást. Az ítéletet újra kihirdették előttük, majd egy téglafal elé állították őket. Geiszbübl Máttyás római katolikus fegyházi lelkész kísérté a halálraítélteket utolsó útjukra. Az elítéltek szemét bekötötték. Félterdre ereszkedtek, megfogták egymás kezét és elbúcsúztak egymástól. A hadbírótság őrsége 12 egyenruhás katona, vezényszóra, egyszerre agyonlőtte őket. Pár perc múlva az ügyész felszólított, hogy állapítsam meg a halál beálltát. Megvizsgáltam a szerencsétleneket. Szívműködést már nem észleltem. Letakarták tetemeiket valamiféle rossz pokróccal. Rövidesen, nyolc óra körül — fegyveres őrség elővezette Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Bátrán, feszes léptekkel közeledett, mintha ő tartana szemlét. Egy asztal elé állították, ahol a hadbírótság helyezkedett el, Dominichcsal az élen. A halálos ítéletet újra kihirdették. Bajcsy-Zsilinszky ekkor fennhangon így kiáltott fel: „Édes hazám, kedves feleségem, Isten veled!” A hóhér és két segédje mellé lépett. Később megtudtam Almásy Páltól, hogy a hóhérok az őrség tagjai voltak, akik külön díjazásért vállalkoztak erre a szörnyű munkára. Az alkalomra civil ruhát öltöttek. Zsilinszky kezét megkötötték és a bitófa alá állított zsámolyhoz vezették. Amikor erre fellépett, lábait is összekötözték. Kezeit a jobb combjára hurkolták. A hóhér nyakába akasztotta a kötelet. Ebben a pillanatban Zsilinszky felkiáltott: „Isten szeme mindent lát!” A pribékek kirúgták alóla a zsámolyt és a lábára hurkolt kötelet húzni kezdték. A hóhér pedig hirtelen elfordította a fejét. Zsilinszky többé nem mozdult. Távolról ahogy meg tudtam ítélni, a halál azonnal beállt. A hóhér egy kendőt borított az arcára. Néhány pillanat múlva az ügyész ismét felszólított, hogy állapítsam meg a halált. Zsilinszky pulzusát nem tudtam megfogni a kötelek miatt, ezért kijelentettem, hogy mindaddig nem tudom a halált megállapítani, míg nem hoznak egy sztetoszkópot. Az egyik smasszer a műszerért szaladt, valószínűleg az

orvosi rendelőbe. Mindez sok időt vett igénybe. A hideg reggelen, a várakozás láthatóan feldühítette a bíróságot. Miután meghozták a sztetoszkópot, azt Zsilinszky mellére illesztettem, a szíve nem vert. Halott volt. Ezután jelentetem a halál beálltát. A smasszer visszakísért a zárkába. Útközben találkoztam az intézeti evangélikus lelkésszel, aki a helyszínre igyekezett.

Egyedül maradván a cellában, a legszörnyűbb lelkiállapotba kerültem. Kivégzésen még soha nem vettem részt. Itt pedig a legigazabb magyar hazafiak meggyilkolását kellett végignézni. Az ebédet meg sem kóstoltam. Fel és le járkáltam a zárkában. Azon töprengtem, hogy az én sorsom is csak hajszálnyira tért el a Zsilinszkyétől. A csendőrnymozók, ha felfedik kapcsolataimat Súlyommal és társaival, akkor nem mint orvos, hanem mint elítélt állhattam volna a bitófa előtt.

TÖRTÉNELMI KÖZJÁTÉK VÁZLATA 1945—1950

Dr. Aranyi Sándor m. kir. orvos százados jelentkezett a Sopronba települt honvéd tiszti kórház parancsnokánál. Pár óra múlva tudomására jutott, hogy az egész intézményt rövid időn belül Ausztriába irányítják. Aranyinak nem volt szándékában az országot elhagyni. Hivatkozva az „indokolatlan” rabságban kiállt testi és lelki megpróbáltatásokra, egészségügyi szabadságot kért. Balatonfüreden rokonainál húzódott meg, hiszen a hadihelyzet arra engedett következtetni, hogy a Vörös Hadsereg napokon belül eléri a Balaton-felvidéket. Ez a reménye a német ellenállás miatt nem vált valóra. Szabadsága lejárt után ismét jelentkezett, de ekkor már a tiszti kórház nyugaton volt. Egy felébe-harmadába megmaradt tábori kórház parancsnokságával bízták meg. Parancsa az volt, hogy mielőbb lépje át egységével együtt a határt. Dr. Aranyi százados összcseapta a bokáját, jelentette, hogy megértette a parancsot és elindult — ellenkező irányban a Vörös Hadsereg felé. Hosszú fejezetek sem volnának elégségesek arra, hogy a felsőbb parancsnokságot és az utakat ellenőrző tábori csendőröket hogyan játszotta ki. A Dunántúlon lakó beosztott orvosokat és egészségügyi személyzetet hazaengedte. Végül is sikerült a lehetetlen. 1945. húsvét másodnapján az áradó Duna mellett levő Szikora községgel átellenben fekvő szigetre csónakokkal áthordatta a kórház szerény felszerelését és itt várta be a Vörös Hadsereg elsőnek jelentkező őrmesterét, akinek kórházastól együtt megadta magát. Fogságba kerültek.

Gyalogmenetben indították őket Győrön keresztül Budapest felé. A romfővárosnak a Kerepesi úton levő laktanyájában állították fel a foglyok gyűjtő és elosztó helyét. Dr. Aranyi „köpostával” (köre kötött és a kerítésen áthajított levélke) értesítette hozzátarozóit és Súlyom Lászlót — aki ekkor már Budapest rendőr főkapitánya volt — hollétéről. Súlyom Révész Gézát — a későbbi tábornokot — aki a háború alatt a szovjet hadsereg tisztje volt — kérte fel, hogy Aranyit hozza ki a fogolytáborból. A kísérlet nem járt eredménnyel, mert tiszteket csak Vorosilov marsall engedélyével lehetett kibocsátani.

Végül is Miklós Béla miniszterelnök vacsoráján dőlt el Aranyi sorsa. Jelen volt a vacsorán Vorosilov is. Miklós elmesélte, hogy lánya rövid időn belül szülni fog. A marsall gratulált az új jövevényhez. Igen, igen, mondta Miklós, csak egy hiba van. A szülést levezető orvos, most az ön hadifogolytáborában várja a szabadulást. Pár nap múlva egy szovjet ezredes kereste fel a táborát és Aranyi századost elbocsátották.

Menyasszonya és családja határtalan örömmel fogadta és pár hét múlva p

Baár-Madas iskolába elrejtett szülészeti felszerelések segítségével Miklós Béla lányának szülése is minden komplikáció nélkül, szerencsésen végbement.

Az orvos századost a Magyar Demokratikus Honvédség — ellenállási érdemeire való tekintettel — reaktiválta, majd alezredessé s egy év múlva ezredessé léptette elő.

Időközben Sóllyom László rendőr főkapitányi beosztását a honvédség vezérkari főnöki tisztével cserélte fel. Dr. Aranyi másik közeli ismerőse — kinek gyermekét szintén ő segítette világra, Illy Gusztáv vezérőrnagyként — mint a fegyveres ellenállás egyik volt vezetője — a Honvédelmi Minisztérium Személyügyi Főcsoport főnöke lett.

Így teltek a hónapok. Váratlanul — indoklás nélkül — dr. Merényi vezérőrnagyot, a Honvédelmi Minisztérium egészségügyi főcsoportjának vezetőjét leváltották. A suttogó pletyka azt is tudni vélte, hogy az Államvédelmi Hatóság letartóztatta. Pálffy, Sóllyom és Révész, Aranyi doktornak ajánlották fel az orvos vezérőrnagyi rangot és a minisztériumbeli beosztást. Aranyi kereken visszautasította a felajánlott stallumot, hivatkozva arra, hogy orvosi praxisát folytatni akarja. Mint kiderült, ez az elhatározása mentette meg az akasztófától.

1947-ben részt vett a baseli katonaorvos-kongresszuson. Egy év múlva Farkas Mihályt nevezték ki honvédelmi miniszterré.

Budapesten tartották meg a demokratikus haderők katonaorvosainak időszakos konferenciáját. Dr. Aranyi — kirendelés folytán részt vett a konferencia zárófogadásán a Park Klubban. Itt a fotóriporterek a nyugati hatalmak katonaorvosaival együtt lefényképezték. A fotót a Honvédelmi Minisztérium faliújságján is közszemlére tették. Ez a fénykép később az egyik legsúlyosabb vádpont volt dr. Aranyi Sándor honvédorvos ezredes ellen.

A SUGÁR ÚTI PALOTA RABJA

Abban az időben, ha csengettek hajnalban valahol, tudták, hogy nem a tejesember jelentkezik. Naponta tűntek el becsületes emberek. 1950. április 4-én a Népköztársasági Érdemérem arany fokozatával tüntették ki. Annak a hónapnak 13. napján a honvédkórházak közötti labdarúgó mérkőzésre került sor.

Mivel az osztályom tagjai közül is bent voltak a csapatban, Katona Imre felhívott, hogy menjek vele a mérkőzésre, elvisz a kocsijával. Délután hat és hét óra között érkeztem haza a lakásomra. Feleségem már várt, mert Dr. Solti Ferenc röntgenorvos barátunk felesége telefonált, hogy várnak bennünket vacsora utáni feketére. Civilbe öltöztem. Ettünk valamit és éppen indulni készültünk. Én bementem a WC-be. Rövid csengetést hallottam, majd halk férfihangokat. Azonnal átvillant a fejemen, hogy értem jöttek. A WC ablaka a Szikra nyomda világítóudvarára nyílt. Eszembe jutott, hogy könnyen át tudnék lépni és a nyomdán át menekülhetnék. De rögtön az is az agyamba ötlött, hogy ha megszököm, ez bizonyíték lenne bűnösségem mellett. Úgy döntöttem, hogy vállalom a sorsomat. Kimentem a folyosóra. A WC ajtaja közel volt a konyhához. Amint kiléptem, rögtön mellém állt két megtermett férfi. Közrefogtak, hogy a karomat ne tudjam használni. A konyhából is kiugrott még két alak. Tapogatni kezdtek, gondolom azért, hogy nincs-e nálam revolver. Megszóltam: „Mit akarnak?! A szolgálati pisztolyom a kórházi irodán, az asztalfiókomban van elzárva”. Erre közölték, hogy az a paran-

csuk, hogy kihallgatásra állítsanak elő. Felvettem a felöltőmet, és a nyomozóktól közre fogva levittek a ház előtt álló fekete gépkocsihoz. Betuszkoltak, a kocsi elindult, és a hírhedett Andrassy út 60. Izabella utcai kapujánál állt meg az autó. Míg odaértünk egy szó sem sok, de annyi sem esett közöttünk. Belöktek egy alacsony helyiségbe, melynek nagyobbik felét egy padlóhoz rögzített priccs foglalta el. Rámzárták az ajtót és én egyedül maradtam. Álmatlanul hanykolódtam a deszkapriccsen. Csak másnap délután nyílt ki az ajtó és két fegyveres ÁVH-s kísért a pince előterébe. Itt egy foglár várt. Meztelenre vetkőztettek, ruháimat átkutatták, cipőfűzőmet, nyakkendőmet, pénztárcámat, órámat, töltőtollamat elvették. Csak egy zsebkendőt hagytak nálam. Tovább kísérték. Egy pincerekeszből átalakított cella előtt álltunk meg. Amikor beléptem láttam, hogy a falokról szinte csorog a víz. A zárka padlózatát is körülbelül 3—5 centiméteres magasságú víz borította. Más nem tehettem, hát felkuperodtam a priccsre. A sopronkőhidai tapasztalataim alapján vártam, hogy kialakul valamilyen „börtönszertartás” de egyelőre nem történt semmi. Késő délután egy csajkában beadtak egy kis rántott levest és egy darab kenyeret. Ezután ismét süket csend lett. Várokostam. A zárkában egy halvány villanykörte szórta a sápadt fényét. Külső világosság nem hatolhatott be. Nem tudtam tájékozódni, hogy milyen napszakban vagyunk. Mindenesetre úgy éreztem, hogy már este van. Ekkor hirtelen felrántották az ajtót. Egy ávós beordított: „Nyomás! Kihallgatásra!” Mikor kiléptem, ráműöltött, hogy álljak a fal felé. Úgy látszik nem simultam elég közel a falhoz, mert belerugdosott a sarkamba és tovább ordított: „Majd megtanulja, hogy kell a falhoz állni és hogyan kell viselkedni! Különben kitaposom a belét! Máskülönben kár vacakolni egy ilyen rohadt fasisztával!” E gyöngéd szavak után ismét összerugdosott. Egy irodahelyiségbe vezettek. Egy nyomozó fogadott azzal, hogy tudom-e, miért kerültem ide? Mondtam, hogy nem tudom, de mivel Merényi vezérőrnagyot, volt főnökömet is letartóztatták, feltehető, hogy vele kapcsolatban fognak kihallgatni. A nyomozó közölte, hogy erre is sor kerül majd, de nekem is megvannak a kis saját ügyeim, éppen ezért első feladatomban, hogy letartóztatásomtól kezdődően visszamenőleg legalább 30 napra, óráról órára írjam le, hogy hol voltam és mit csináltam. Miközben mindenféle fasisztának lehordott, kezembe nyomott egy csomó papírt és egy ceruzát, hogy máris kezdjem a beszámolót. Ő most itthagya — mondotta — de ne felejtsem el, hogy az ajtó előtt géppisztolyos őr áll. Hozzákezdtem az íráshoz. A nyomozó óránként bejött, beleolvasott a dolgozatomba és otthagytott. Talán este 11 óra tájban kezdtem el írni. Reggel 6 óra felé bejött az ellenőröm, elvette a papírlapokat, azzal, hogy majd folytatjuk. Legorombított és visszazavart a pincébe. Minden öszekötő ajtónál a falhoz állítottak és bokán rugdaltak, hogy nem elég szorosan tapadok a falhoz. Közben állandóan káromkodtak, és lehordtak mindenféle fasiszta gazembernek.

Másnap egész éjszaka írtam. A harmadik éjszaka hasonlóan zajlott le, csak a nyomozó nélkül. Újra papírt és ceruzát kaptam egy ismeretlen alaktól aki meghagyta, hogy ha készen vagyok, szóljak az ajtó előtt álló őrnek. Reggel felé jelentettem, hogy befejeztem. Erre visszavittek a szokásos górombaságok mellett a pincébe. Az este beköszöntével egy másik nyomozó fogadott. Először mindennek lehordott, azután kijelentette, hogy ők mindent tudnak. Azonban humánus meg gondolásból, a saját érdekemben alkalmat adnak arra, hogy őszintén én valljak be mindent, mivel ez enyhítő körülmény-

nek számít majd, ha bíróság elé kerülök. Éppen ezért most átvisz egy másik zárkába, ahol asztal és szék is van, hogy ott nyugodt körülmények között folytathassam a dolgozatomat. Adtak papírt és írószerrel a felszólítással, hogy kezdjem előlről az írást, de most már csak a valós dolgokat részletezzem a legnagyobb pontossággal. Pirkadt a hajnal, amikor visszavezettek.

Eltelt az éjszaka. Reggeli után megjelent egy őr: „nyomás! Szedje a cucát!” — ordítással és a pincelabirintuson keresztül átkísért egy másik épület magasföldszinti tágas, rácsos ablakkal ellátott zárkájába. Ez olyan volt, mint az amerikai filmekből ismert Sing-Sing börtön. A körülbelül 6×5 méteres helyiségnek a folyosó felé eső falát rácszat pótolta. A zárka előtt égő erős fényű izzólámpa és a kintről behatóló fény két oldalról is a falra vetítette a rácsok árnyékát. Így akármerre nézett is az ember vagy valódi, vagy árnyékrácsokat látott maga körül. Későbbben éreztem, hogy ennek az elrendezésnek kifejezetten pszichológiai hatása van. Egy idő múltán ébren és álomban is csak rácsokat láttam. Mint később társaimmal elemeztük, kifejezett rácskomplexus alakult ki bennünk. A nyitott falú cellába természetesen belátott az őr. A betonba rögzített asztalnál ültem és írtam. Ha egy pillanatra megálltam, az őr rámordított: „írjon! Ez parancs!” Egy idő múlva meguntam a hülyéskedését és azt mondtam, hogy írás közben gondolkozni is kell. A válasz az volt, hogy ne pofázzak, hanem írjak. Így azután ha nem is írtam mozgattam a kezem, azt a látszatot keltve, hogy írok. Néhány óránként bejött egy nyomozó és elvitte, amit leírtam.

Estére egy őrnagy elé kerültem. Ez közölte, hogy a türelmüknek vége és másként is vallomásra tudják bírni az ilyen elvetemült összeesküvőt, amilyen én vagyok. A legközelebbi éjszakai kihallgatásomra egy új nyomozóhoz kerültem. Kijelentette, hogy amit írtam az nem más, mint a hatóság provokálása. Odaállított a fűtőtest elé és mély térdhajlításokat csináltatott velem, közben állandóan arcon köpdösött. A nyomozó felajánlotta segítségét. Mielőtt papírra vetném a nem tudom hányadszor leírt írásbeli vallomásumat, majd ő jól átpolitizálja velem a szöveget. Ez annyit jelentett, hogy ismerőseimről és barátaimról, katonabajtársaimról egész egyszerűen azt kellett volna állítanom, hogy Titó láncos kutyái és imperialista kémeek. Erre újra leírtam az előzőeket, hozzátéve egy záradékot: az Államvédelmi Hatóság szerint, az általam ismeretlen nyomozati adatok birtokában, törvénybe ütköző cselekedeteket követtek el, de erről sajnos nekem nincsen tudomásom. Amikor legközelebb felvittek, a Honvédelmi Minisztérium és a tisztii kórház volt szociáldemokratáiról érdeklődtek. Azt kívánták, hogy írjam le, amit tudok róluk. Egyre inkább olyan lelkiállapotba jutottam, hogy ebben a társadalomban, ahol egy ilyen intézményben a legocsmányabb hazugságokat kreálják, és véressel, rugdosással, arculköpéssel kényszerítik azokat felvállalni — nem érdemes élni. Egyébként most már egyre többet hajtogatta a nyomozó, hogy én nagyon tévedek, ha azt hiszem, hogy ők ragaszkodnak a bírósági eljárásokhoz. Az olyan sötét fasiszta összeesküvőket mint én, elteszik láb alól minden különösebb eljárás és jogi cirkusz nélkül is. Megtették ők ezt már számos esetben. Engem is csupán a családom érdekében igyekeznek jobb belátásra bírni. Egyik éjszaka Sólyomra, Pálffyra és az ellenállási mozgalomban vitt szerepünkre is sor került. Mikor erről beszéltem és írtam, összeszedte a papirokat és vagy másfél órán keresztül arccal a falhoz állítva otthagytott. Azután visszatért. Elöttem tépte el az ellenállásról szóló visszaemlékezésemet.

Kijelentette, hogy ezután egy szót se merjek szólni az ellenállási mozgalomról, mert ha a hatóság akarja, be fogja bizonyítani, hogy mind Pálffy, Sólyommal és velem együtt árulták el a fegyveres ellenállást. Nem kell hozzá más, csak dr. Jánossy Ferenc hadbíró százados, aki Rajkról is írásba adta és nyilvánosan vallotta is, hogy a volt belügyminiszter az ellenállás árulója volt. A hadbíró megteheti ezt még egyszer a mi esetünkben is. Éppen ezért ki ne ejtsem a számon többé ezt a szót hogy: ellenállás. Később egy alkalommal — fenyegettetésem közben — elszólta magát. Azzal ijesztgetett, hogy úgy kinyírnak, mint ahogyan azt Jánossyval tették, amikor már terhükre volt. Így tudtam meg, hogy dr. Jánossy Ferenc hadbíró százados, akinek a sopronkőhidai szabadulásomat köszönhettem, már nincs az élők sorában. Egyébként — folytatta — vegyem tudomásul, hogy Bajcsy-Zsilinszky is sötét gazember, angol kém volt, akit ha a nyilasok életben hagytak volna, akkor most velünk együtt akasztanák fel. Ekkor már olyan idegállapotba kerültem, hogy mindent vállaltam volna, csakhogy véget érjenek testi és lelki szenvedéseim. A hazug vádak azonban úgy voltak bonyolítva, hogyha egyetlen személyemre szóló vádat elismerek, azok terhelőek lettek társaimra nézve. Ezért úgy döntöttem: nem vállalom a kiagyalt történeteket.

Felejthetetlen élmény lett számomra egy azóta bizonyos hírnévre vergődött ávos őrnaggyal való találkozásom. Nevét persze, csak később, a rehabilitációs tárgyalásomkor tudtam meg az ügyésztől. Az őrnagy is megbízatást kapott „szórakoztatásomra”. Mikor felkísértek, nekem rohant, néhányszor belém rúgott és visszatérően csak ezt az egy mondatot ismételte: „én magára pikkelek!” A tipikusan diák kifejezés az őrnagyi sarzsi mögött volt tanférfiút sejtetett. Majd égő cigarettáját nyomta az orromba. Végül színes előadást tartott, hogy milyen módokat ismer a megkínóztatásomra. Becsületére váljon, hogy litteratus ember lehetett, még az idevágó régi kínai „szakkönyveket” is ismerte. Elmondta, hogy bemutatja a 14 ládika titkát. Ebbe egy e célra készült résen meztelen lábamat fogja bezárni kiéheztetett patkányok, majd hörcsögök baráti társaságába. Miután ilyen kellemes témákról csevegünk egy pár órát, egyszerre rámondított: az isten b...a meg magát, még mindig nem álmos?! Mondtam, hogy szülész orvos vagyok és jól bírom, megszoktam az éjszakázást. De én nem! — válaszolta — éppen ezért, most húnyni fogok egyet. Ezzel felfeküdt az asztalra és betakarozott a köpenyével. Meghagyta, hogy míg alszik én beszéljek tovább, hogy a hülye ör az ajtó előtt azt higgye, hogy foglalkozik velem. A nép egyszerű gyermekének, az örnek lehülyézése elárulta azt is, hogy valamilyen falu értelmiségének a perifériájáról származik. Mondtam, hogy tőlem aludhat, de én magammal nem tudok csevegni. Erre káromkodott és közölte, hogy akkor is alszik egyet. Valóban két órát horkolt az asztalon. Akkor kiszólt az örnek, hogy vigye vissza ezt a rohadt fasisztát. Később a váci, majd a Gyűjtő Fogházban a történetet elmesélve, többen ráismertek módszereire és mindig azonos mondandójára. A nevét akkor még nem tudtuk, de egy páciense „Piszkos Fred”-nek nevezte el. Ez a név ráragadt. Úgy érzem a név adaptálásáért csak elnézést kérhetünk P. Howardtól. Az ő Piszkos Fred kapitánya első bálozó rózsaszín túllruhás kislány volt az Államvédelmi Hatóság Piszkos Fredéhez képest.

Egy éjszaka felkísértek magasabb régiókba, azt hiszem az épület második emeletére. Meglepetésemre dr. Janikovszky ávos ezredes, Péter Gábor egyik közeli „munkatársa” elé vezettek. Janikovszky orvos volt, ismertük egy-

mást. Most zordonan kijelentette, hogy tudomására jutott, hogy állandóan provokálom a hatóságot, pedig még komolyan meg sem vertek. Hát most ennek is elérkezett az ideje. Most majd dá-dát kapok, hogy észhez térjek. Behívatott három markos civil ruhás pribéket és kiadta a parancsot, hogy ezt a renitens alakot meg kell dá-dázni. A pribékek karon ragadtak és lecipeltek egy ablaktalan, földszinti helyiségbe, amelyik ilyen „mütétekre” volt előkészítve. Az ajtó kívül-belül párnázott, hangfogós volt. Ott mint a műtőasztalra hasra fekve rákötöztek egy keskeny dikóra. Lehúzták a cipőmet, zoknim már régen nem volt, és két oldalról a két böllérlegény talpaimat kezdte püfölni gumibottal. Kezdetben szörnyű fájdalmat éreztem, bizonyosan ordítottam is, majd elvesztettem az eszméletem. Arra tértem magamhoz, hogy egy vödör hideg vízzel nyakon öntöttek. Majd talpra rántottak és elkezdtek ugráltatni a kínosan fájó talpaimon. Azután a hónom alá nyúlva egy székre állítottak fel és kényszerítettek, hogy onnan ugrándozzak a padlóra. Az egyik pribék, jó negyedóra múlva elmagyarázta, hogy ez az ugrálás csak jót tesz, mert nem fog nagyon megdagadni a talpam. Egyébként a főnök azt üzeni — folytatta —, hogy ők nem unják meg. Ahányszor csak ellenkezem, ismét ilyen verést kapok. Azután becipeltek egy körülbelül 1 négyzetméter alapterületű zárkába. A falnak döntöttek és az ajtót rám zárták. Ebben nem hogy egy ember, de egy féreg sem tudott volna leülni vagy lefeküdni. Velem szemben bekapcsoltak egy több száz watt erősségű izzólámpát. Nem tudom leírni, hogy milyen szörnyen éreztem magam. Alig tudtam állva maradni. Lábam rettenetesen fájtak, testileg-lelkileg meggyötört voltam. Hirtelen eszembe jutott, hogy elvégre én orvos vagyok, miért kinzom itt magam? Tudok én áju-lást produkálni! Egyszerűen lecsúsztam a földre, amennyire a fal engedte. Már hallottam is az ór kiáltását: a fogoly elájult! Az ajtót kinyitották, a zárka elé fektettek a földre, s meg sem nézve a légzésemet, elkezdték az elsősegélynél tanult mesterséges lélegeztetést. Egy idő múltán úgy tettem, mintha magamhoz térnék. Erre az egyik ór elszaladt telefonálni. Rövidesen visszajött, ketten karomnál fogva elvittek egy másik vizes zárkába, mely kétszemélyes volt. A másik priccsen egy elég rossz kinézésű alak gubbasztott. Az örök ráparancsoltak, hogy vigyázzon rám és egy törölközőnyi rongydarabbal borogassa a talpamat.

A TÁRGYALÁS

1950. augusztus 9. A bíróság elnöke a védőknek adott szót. Védőknek...? Ezeknek a szakférfiúknak a beszédei a tárgyalásnak nevezett cirkusz betetőzését jelentette. A hivatalból kirendelt ügyvédek előzőleg nem is beszéltek velünk. Egymás után álltak fel és kifejtették nézetüket, hogy ilyen fasiszta összeesküvők semmilyen kíméletet nem érdemelnek. A megfelelő ítéletet kérték. Ezek után a bíróság ítélethozatalra vonult vissza. Rövid néhány perc múlva újra megjelentek a tárgyalóteremben. Az egyik bíró kezében még égett a cigaretta, melyet távozásakor gyújtott meg.

A mellettünk ülő ÁVH-s nyomozókkal együtt felálltunk. Sólýom Lacira pillantottam. Tekintetünk találkozott. Alig észrevehetően mutatóujjával hurkot rajzolt a nyaka köré. Jelezte, hogy tisztában van azzal, ítélete csak kötél lehet.

Sólýom László vezérkari főnök mellett Beleznay István vezérőrnagy a

Honvédelmi Minisztérium Anyagi Csoportfőnöke állt, majd sorrendben: Révay Kálmán vezérőrnagy, a tüzérség parancsnoka, Illy Gusztáv altábornagy, a Honvédelmi Minisztérium személyügyi főcsoportjának vezetője, Somogyi Imre hadbiztos vezérőrnagy, Dumbovics Emil vezérőrnagy, a budapesti hadtest parancsnoka, Gömöri Viktor vezérőrnagy debreceni hadtestparancsnok. Azután egy általam ismeretlen rendőr ezredes következett. Mellette Kuthy László vezér ezredes a honvédség főfelügyelője, Lőrincz István vezérkari ezredes. Dr. Merényi Gusztáv orvos vezérőrnagy. Következtem én, Aranyi Sándor dr. orvos ezredes, Vermes Zoltán hadmérnök alezredes, Vértés László vezérkari ezredes Sólyom László helyettese, Varga Tibor vezérkari alezredes, Pogány Lajos műszaki őrnagy s végül egy nő, emlékezetem szerint Koszorús Gábor alezredes felesége.

Azután elhangzottak az ítéletek. Az első 14 vádlottat, Sólyom Lászlótól Vermes Zoltánig bezárólag kötéláltali halálra, Koszorúsánét 12 évre, a többieket, tehát a fennmaradó létszámot életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték.

ÉS AZUTÁN...

Még hosszú fejezeteken keresztül idézhetném dr. Aranyi Sándor visszaemlékezéseit, négyesztendőös börtönélményeinek leírását. A fegyőrök állati kegyetlenkedéseit, a kurtavasba verést, a folyosóra állított emberek gumibotok és seprőnyelek közötti vesszőfutását. Dr. Aranyi végigdolgozta rabsága 4 évét. Hyppocratesi esküjéhez híven gyógyított is, akit vagy akiket csak lehetett. A rabok műhelyeiben az egészségügyi ellátás egyenlő volt a semmivel. A gépekből kipattanó acéldarabkák nagyon gyakran fúródtak a szemgolyóba. Ezek eltávolítására primitív, de használható „műszert” fabrikált. Egy fanyélbe szorított löszórhurkot. Ennek segítségével mennyi embert mentett meg a vakságtól? Sorolhatnám tovább a megübbentő történeteket..., de minek?

1954-et írtunk már akkor, hogy elkezdte ügyének felülvizsgálatát a Legfelsőbb Katonai Törvényszék. Az év szeptember 9-én szabadult a Fő utcai ÁVH-börtönből. Batta István altábornagy honvédelmi miniszter parancsára Simonyi ezredes a H. M. személyügyi főcsoport-helyettese segített neki és családjának az élet újrakezdésében. Mivel a rabsághól a négy évre járó 162 Ft munkabérrel bocsátották el, először is 5000 Ft gyorssegélyt utaltatott ki számára. Később Simonyi ezredes segítségével lakáshoz is jutott. 1954. október elsején zajlott le a Legfelsőbb Katonai Törvényszék rehabilitációs tárgyalása. Dr. Sarkadi ügyész az Államvédelmi Hatóság által koholt összes vádat elejtette. Rangját és kitüntetéseit visszakapta. Batta miniszter elrendelte régi beosztásába való visszahelyezését és 45 000 Ft kártérítés megfizetését.

Dr. Aranyi Sándor, börtönéveire hivatkozva nem tért vissza a számtalan testi és lelki megpróbáltatás miatt a honvédség kötelékébe. Vidéki elhelyezést kért. Így került, mint az alakuló új szülőotthon igazgató-főorvosa Csongrádra. Az első éjszakán, melyet feleségével és gyermekeivel a városban töltött, különös álmot látott. Kisgyermek volt és régen elhunyt édesanyja kezét fogva, egy smaragdözd réten sétált. A mezőn ezerszámra nyíltak a fehér virágok és felettük kis kék pillangók repdestek. A rét szélén, a vízbeajló fűzfák ágaitól szegélyezve méltóságteljesen hömpölygött a Tisza.

A népi írók kiadója

PÜSKI SÁNDOR 75. SZÜLETÉSNAJARA

A *Puszták népét* 1936-ban a Nyugat, *Az Alföld parasztságát* a kis magánkiadó, Oravetz István jelentette meg. 1937-ben *A néma forradalom* és a *Vihar-sarok* — szinte egy időben — robbant be a magyar szellemi életbe: az előbbit Cserépfalvi Imre, az utóbbit — a Sárközi György gondozta *Magyarország felfedezése* című sorozat első köteteként — az Athenaeum adta ki. S noha elvéve később is jelentek meg e kiadók gondozásában némely népi író művei, 1939-től a legtöbbjük könyvét Püski Sándor segíti nyilvánossághoz. Kiadói tevékenységét nem üzleti megfontolások irányították, hanem a szolgálat. Ahogyan két éve egy interjúban mondotta: „Életem értelme a szolgálat; annak a népnek a szolgálata, amelyhez elszakíthatatlan szálak fűznek, míg csak élek.”

Abból a mélységből jött, ahonnan a népi írók zöme, az alföldi földműves szegénységből. A háborúból szerencsére visszatért, nincsetlen, földetlen édesapja, Püski Gábor, a békési református egyház harangozója lett 1919-ben. Ekkor már három élő gyermeke volt, egy negyedik, az első, épp abban az évben fulladt a Körösbe. Püski Gáborné Egeresi Zsófia még három gyermeket szült.

A *harmadik fiú*, Püski Sándor 1911. február 4-én született. Jól tanult az elemiben, a tanítója fölfigyelt rá, nógatta az apját, hogy gimnáziumba adja a fiút. Szerencsére Békésen régtől volt középiskola, így a nyaranta libapásztorkodó kisdíák aránylag kis áldozattal tovább tanulhatott. Gimnazistaként is dolgoznia kellett a nyári szünetekben, segítenie a családot, megkeresnie a tanulásához szükséges pénzt, ruháralót. A felső osztályokban már egyre jobban jeleskedett a tudományokban, jutalmakat is kapott. Életét meghatározó mozzanattá vált, hogy különórákon Durkó Antal tanár jóvoltából megtanulta a gyorsírást.

1929-ben érettségét tett, s bár jóakarója, az öreg pap biztatta, utóda lehet a százholdas parókián, nem volt kedve hozzá. Az egyetem, a költségek miatt, nem jöhetett szóba sem. Jelentkezett a vasúthoz, a katonasághoz; nem vették föl. Végül ősszel 60 pengő havi fizetéssel a helyi község házára került úgynevezett napidíjasnak. Az 1922. évi földreform kártalanítási díjait kellett volna a szerencsétlen földhöz juttatottakon behajtani. A nyolc hónap, amelyet itt töltött, alkalmat adott neki, hogy még az ő szegénységüknél is mélyebb nyomorúságba pillanthasson be. A magyar feudalizmus, a nagybirtokrendszer tarthatatlanságát — már érett fővel — akkor ismerte meg.

Pályakezdését a véletlen — Püski kálvinista hite szerint *az elrendeltetés* — határozta meg. Az első, hogy gyerekként elhalt bátyja után ő lett az első fiú a családban. A második, hogy apja harangozó lett: az egyház figyelme jobban ott volt a fián. A harmadik, hogy a debreceni kollégium filiáléjaként nagy múltú gimnázium volt Békésen. Negyedik összetevőként a gyorsírásstudás lökött egyet Püski Sándor sorsán. Lehetővé vált, hogy 1930 nyarán Bíró Miklós fővárosi ügyvédi irodájában helyezkedjék el. Szállást a reformátusok Hársfa utcai Diákok Házában kapott. Ősszel most már beiratkozhatott az egyetem jogi karára.

A gyorsírás másodsor is beleszült életébe. Rájött, hogy sok tárgyából nincs sem tankönyv, sem megfelelő jegyzet. Gyorsírással jegyezte Moór Gyula jogfilozófiai és Balázs Károly pénzügytani előadásait, laponként sokszorosította, és egy-két héttel később már a hallgatók kezében volt a jegyzet. A második év

végén már nem győzte az ügyvédi irodát is, meg a jegyzetkészítést is; az előbbi-től elbúcsúzott, s hamarosan kiköltözött a Diákok Házából is. Legsikerültebb jegyzetei (statisztikából, politikából, közigazgatási és pénzügyi jogból, nemzetközi jogból, egyházjogból) még a negyvenes években is forgalomban voltak. Egyik évfolyamtársával, akinek sokszorosítógépe volt, összefogott, odaköltözött hozzá a Teréz (ma Lenin) körút 21. sz. alá, s a kapualyból nyíló lakásukon rendezték be sokszorosító irodájukat.

1935-ben megnősült: elvette egy nyugdíjas katolikus kántortanító lányát, Szigethy Ilonát, s attól kezdve vele folytatta a jegyzetkiadást, 1938-tól a könyvesbolti tevékenységet, 1939-től a könyvkiadást.

Az Athenaeum a támadások miatt abbahagyta a *Magyarország felfedezése* sorozat kiadását. Püski közben megismerkedett Szabó Pállal, Sinka Istvánnal, Barsi Dénessel, Tatay Sándorral. Az Egyetemi Körben hallgatta Fėja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre előadásait. Megérlelődött benne a szolgálat gondolata: a hivatásé, a népi írók műveinek terjesztése.

Az első könyv, amely 1939 májusában a Magyar Élet Irodalmi Kiadóvállalat kiadványaként megjelent, Sinka István verseinek gyűjteménye volt *Vád* címmel. (A második kiadása 1940 őszén, a harmadik — ezt vettem meg én is — 1942 telén jelent meg.) Eleinte Kovách Aladár, majd Gombos Ferenc (írói nevén Simándy Pál) volt Püski segítőtársa, a könyvek szerkesztője, lektora.

A fölszabadulásig, öt év alatt, csaknem száz könyvet adott ki a Magyar Élet kiadó. Az egész vállalkozást a jegyzetkészítés tartotta el. A könyvkereskedelem nem volt hajlandó terjeszteni a népi írók műveit, így megszervezték a társadalmi terjesztést, a könyvbarátmozgalmat. Volt már ilyen: az Egyetemi Nyomdáé; most Püskiéé is hasonlót csináltak. Magam mind a kettőnek tagja voltam: évi előfizetés fejében illetményköteteket kaptunk, és kedvezményt a kiadó minden könyvéhez, folyószámlára, részletfizetési lehetőséggel is. Könyvtáram jó részét a fölszabadulás előtt így gyűjthettem össze.

Illyés a Nyugatnak, Erdei és Móricz az Athenaeumnak, Tamási a Révainak volt elkötelezve, az ő műveiket tehát Püski nem adhatta ki. De Veres Péter *Az Alföld parasztsága* második, harmadik, negyedik, ötödik kiadásával már Püskihez fordult, s ettől kezdve minden művét a Magyar Élet adta ki. Az erdélyi Asztalos Istvánnak is három regényét, egy drámáját, elbeszéléskötetét. Bakó József, Balázs Ferenc, Balogh Edgár, Darvas József, Erdélyi József, Gulyás Pál, Kádár Lajos, Nagy Imre, Nagy István, Sértő Kálmán, Sinka István, Szabédi László, Szabó Pál, Szathmári Sándor, Takáts Gyula, Tatay Sándor, Tersánszky J. Jenő regényeit, verseit, drámáit, esszéit. Közülük Balogh Edgár (*Hármas kis tükör*), Nagy István (két regénye, egy elbeszéléskötete, egy városi szociográfiája), Szathmári Sándor (*Guliver utazása Kazohiniában*), Tersánszky (*Kakuk Marci*) politikai szempontból is kiemelkedő. Úgyszintén az 1944-ben megjelent *Munkások* című gyűjteményes kötet, amelyben — Veres Péter előszavával — öt munkásíró (Földeák János, László Gyula, Nagy István, Rideg Sándor, Vaád Ferenc) mutatkozott be.

Értékesek voltak a tudományos, tudománynépszerűsítő művek is: Balla Péter (*A magyar népdal kis tükre*), Fėja Géza (irodalomtörténete három kötetben, a *Magyar irodalomszemlélet* kiadáspolitikai terve), *Hajlék* (a népi építészetéről), Jócsik Lajos (*Iparra, magyar, A Közép-Duna-medence közigazdasága*), Kerék Mihály (*A magyar föld, A földreform útja*), Kodolányi (*Suomi titka, Baranyai utazás*) Kovács Imre (*A paraszteleforma csődje*), Muharay Elemér (*Ma-*

gyar játékszín), Somogyi Imre (*Kert-Magyarország felé*), Szabédi László (*Ész és bűbáj*), Böződi György (*Székely bánja*) és nem utolsósorban a régész László Gyula ma könyvészeti ritkaságként drága pénzen is alig megszerezhető műve, *A honfoglaló magyar nép élete*. Püski jelentette meg a *Kalevalát* Vikár Béla fordításában, ötödik kiadásként (1944), Gulyás Pál tanulmányával.

Szabó Dezső 1939-ben a korábban saját kiadásában megjelent *Ludas Máttyás Füzetek* anyagából összeállította három kötetben tanulmányainak gyűjteményét, és ezt Püski *Az egész látóhatár* címmel megjelentette. Németh László *A minőség forradalma* címmel a Tanú anyagából először 1940 könyvnapjára négykötetnyit állított össze; ennek sikere, majd második kiadása (1943) után egészítette ki az ötödik és hatodik kötettel. Közben Püski 1941 őszén kiadta a Tanú előtti eszszékből a *Készülődés* két kötetét, majd 1942-ben a *Kisebbségben* négy kötetébe összegyűjtött, Tanú utáni tanulmányait.

A könyvbarátmozgalom és a népi írói politikai mozgalom kapcsolódott össze a Püski szervezte szárszói találkozók. Az első — 1942 júliusában — még inkább a könyvkultúra és a népművészet jegyében zajlott. Itt adott számot Püski először szolgálatának értelméről. Egyebek közt ezt mondotta: „Ha az egyetemi jegyzetknél megállok, ma volna 1000—1500 pengőt jövedelmező üzletem, nagyszerű családom, adómat megfizetném, gond nélkül és becsületesen élhetnék az emberi kor legvégső határáig. Vagy ha még előbb megállok, mondjuk a bírói vagy hivatali pályán, bár kisebb keretek között — de még előbb áll be ugyanez a helyzet. Támogathattam volna otthoni családomat, nem használtam volna ki a feleségemet és az írókat, nem örültem volna a magam és mások idegeit, emberi hitelemet, nem hajtottak volna végre százszor, nem tűztek volna ki rám árverést húszszor, nem árvereztek volna el egyszer sem, s ma tudnám, holnap mit adok a gyerekeimre...”

A második szárszói találkozó, 1943 augusztusában, már túlnőtt a Magyar Élet kiadó és Püski Sándor keretein: a magyar népfrontgondolat kibontakozásának fontos eseménye lett. Jegyzőkönyvét Püski még abban az évben megjelentette, és negyven évvel később, 1983-ban — némi kihagyással, de bővítve az előzményeire és az utóéletére vonatkozó egyéb írásos anyagokkal — a Kossuth Kiadó újra kiadta. Jelentőségét azóta tanulmányok, könyvek, cikkek sokasága elemezte. Megállapíthatták, hogy a baloldal, közelebről az illegális kommunista párt képviselői (elsősorban Nagy István és a most elhunyt Palotás Mihály) itt kaptak először legálisan szót (ezt a Kállay-féle hintapolitika tette lehetővé), és hogy a „harmadik oldal” (főként Németh László és Püski Sándor előadásában) itt fogalmazta meg első ízben aggályait a már biztosan látott szovjet győzelem után bekövetkező átalakulással kapcsolatban. Nem azt írtam, hogy „szemben”, mert nem erről volt szó még Németh László kassandrai előrelátásról tanúskodó intelmeiben sem.

A főlzabadulás után Püskit nem a munkásírókat és a kommunista Nagy Istvánt népszerűsítő kiadóként kezelték, hanem felelősségre vonták, és „feddésel igazolták”. Némelyek a Magyar Élet kiadót a Magyar Élet Pártjával keverték össze. Tőlem 1945-ben el is vitték a Magyar Élet könyveit, de szerencsére utóbb — Erdélyi József *Emlék* című verseskötete kivételével — fölsőbb helyről visszakaptam. „A háború utáni, második ötéves működésem — írta Püski 1974-ben — már csak kínlódás volt, állandó közelharcban cenzúrával, papírhíánnyal, inflációval, politikai nyomással és a mindebből folyó anyagi bajokkal.” Békési házukban vendégül látta, kosztal, kvártállal, pénzzel támogatta Németh Lászlót, Fáját, segítette Kodolányit, Sinkát. Kiadta Ady válogatott verseit, *Az ember*

tragédiája jegyzetes változatát; Molnár István (*Magyar táncgyományok*), Szabó Pál (*Lakodalom, Keresztelő, Bölcső*), Szabó Lőrinc (*Tücsökzene*) műveit; *Süss föl, nap* címmel Szende Aladár népköltési válogatását, *Útravaló* címmel Harsányi István versválogatását; tíz füzetből álló sorozatot az iskolai kötelező olvasmányokból; Farkas Ferenc *Régi magyar táncok* című zongoraátiratát, és megjelentette új kiadásban néhány korábbi könyvét. 1950 júniusában államosították: kis könyvesboltját is elvették, holott tízszeresen nagyobbak — a volt kiadók boltjai is — még két évig működhetek.

1956-ban három fia is disszidált. 1967-ben Püski kiment meglátogatni őket, és bejárva Amerikát, Kanadát, tájékozódott a magyar sajtó- és könyvterjesztési viszonyokról. „Szomorú kép volt — mondotta már idézett két év előtti interjújában. — Elszántam magam: kitelepülnék, ha lehetne, hogy valamit javítsak ezen a helyzeten.” A kormány engedélyével Püski Sándor 1970-ben kiköltözött New Yorkba, és 59 évesen új életet kezdett. Ismét a szolgálat jegyében. Most az egyetemes magyar kultúra szolgálatában, bár a népi írókhoz való hűsége jegyében.

A gyanakvás, amely itthon is megmérgezte körülötte az életet, ott is kíséri. Az emigrációnak a hazával szögesen szembenálló része ellenségesen fogadta. Vádjaikra 1971-ben a buffalói kálvinista egyházkerület gyűlésén így felelt meg: „Mind jobban tudják otthon is — és a háború után felnőtt nemzedékek fokozatos porondra állása sokat segít ezen —, hogy a jó viszony ápolása csak kétoldalú lehet. Hogy azután ez a közvélemény a hivatalosoknál mikor érik komolyabb cselekvésre, hogyan és mennyire lehet ezt elvonatkoztatni a napi politikától, az kérdéses, de mi ezt a folyamatot józanul nem gáncsolhatjuk, hanem segíthetjük. Szeretném, ha elhinnétek nekem, amit majd tapasztalhattok is, ha megismeritek őket: a háború után felnőtt több írónemzedék méltó utódja a színről most lelépő öregeknek. Legalább olyan mélységű kölcsönös élmény fakadna a külső magyarsággal való találkozásukból, mint amilyen a mienké volt annak idején Németh Lászlókkal. Volt részem annak a találkozásnak a megmunkálásában, méltó feladat lenne most ennek az új találkozásnak a megrendezése. Ez a kijövetelem célja és értelme.”

Ellenségei azzal vádolták, hogy a magyar kormány ötvenezer dollárt adott neki kinti munkájához. Valójában semmit nem kapott, csupán szerződést a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal; olyat, amelyet minden külföldi könyvkereskedő kap, aki magyar könyvet terjeszt. Püski Sándor a feleségével négy év megfeszített munkájával (Ilus néni eleinte takarítást is vállalt ötdolláros órabérért), 1974-re egzisztenciát teremtett az amerikai nagyvárosban. Ekkor megvette a 2. sugárúton — a hajdani magyarok lakta városrészben — a Corvin könyvesboltot. Előadókörutakat szervezett hazai írók, tudósok, művészek számára óriási áldozattal, de — a gáncoskodások ellenére — nagy sikerrel. Ignác Rózsára 1971-ben még alig 60—80 magyar volt kíváncsi egy-egy magyar településen, és eleinte Jancsó Adrienne, Béres Ferenc és Kecskés András estjei is mérsékelt közönséget vonzottak. 1973 tavaszán előbb Csoóri Sándor, Kósa Ferenc és Marosi Júlia vett részt kisebb előadókörúton, majd egy nagyobb erdélyi csoport (Sütő András, Kányádi Sándor, Farkas Árpád, Domokos Géza, Hajdú Győző és Ádám Erzsébet). 1974-ben nagy sikere volt Czine Mihály előadásainak. 1975-ben, amikor a Vasváry-gyűjtemény megismerésére kint jártam, magam is Püskiék vendége voltam New Yorkban, s az ő támogatásukkal mehettem Pittsburghbe, Clevelandbe, Chicagóba, Chataquába, és tarthattam előadást Juhász Gyuláról, a népköltészet és irodalom kölcsönhatásáról. Azóta sokan, Czine már többször

is, lehettek Püskiék vendégei, hirdethették a szép magyar szót a kinti magyar szórványban.

1984-ben Püski új, nagyobb helyre tehetette át üzletét a 82. utcában. Ma ő tartja fenn a határainkon kívül a legnagyobb magyar könyvesboltot: könyvkészlete meghaladja a százezer kötetet, évi forgalma a négyszázezer dollárt. Házának földszintje könyv- és hanglemezüzet, húsz-huszonötezer új és antikvár könyvvel tele. A pincében könyvraktár, az emeleten 50—60 főt befogadó előadó- és kiállítóterem. Ebben képzőművészeti kiállításokat is rendeznek. A Püski—Corvin Magyar Könyvesház egyszersmind a külföldi magyarság művelődési központja. Postán nemcsak az amerikai földrész, hanem az öt világrész magyarsága is kap tőle magyar könyvet, lemezt, hangszalagot. Katalógusai az egész világ magyarjait tájékoztatják az anyanyelven megjelenő könyvekről.

1971-ben egy vékony füzettel, Gombos Gyulának Németh Lászlóról írott esszéjével, megindította újból a könyvkiadást is. Azóta Gombosnak két másik könyve (*Szabó Dezső, Hillsdale*), Faludy György összegyűjtött versei, Borbándi Gyulának a népi írókról szóló monográfiája, Szalay Lajos grafikai albuma, László Gyula könyve stb. jelentek meg Püski Sándor kiadásában.

Évente hazajár: a könyvhétre mindenképpen, néha még máskor is, tárgyalni hivatalos szervekkel, fölkeresni a barátokat. Korát meghazudtoló mozgékonyssággal fundál ki újabb és újabb ötleteket, miként szolgálhatja a magyarság egyetemes érdekeit. Talán az idén már megvalósul régi terve: a határainkon kívüli nyugati magyar irodalom képviselőjeként sátorral lehessen jelen az ünnepi könyvhéten. Misszióját pedig — nem utolsósorban a szomszéd országok magyar irodalmának terjesztését — következetesen teljesíti.

Nem születésnap-i köszöntő föladata, hogy az életmű szeplőit fölhánytorgassa. A népi írók tábora — tudjuk — széles színképű: a szélsőjobbtól a balig sokféle árnyalat megfér benne. Püski is osztozott egyik-másik tévedésükben, egyoldalúságukban. Ezt korábban olyanok, akik azt hitték, a bölcsek követ ők hordják a zsebükben, fönnsőbbsséggel és kérlelhetetlenül elítélték. Ma, amikor józan tárgyilagossággal és súlyos történelmi tapasztalatokkal mögöttünk, jól látjuk, mennyire nem volt tévedhetetlen az elmúlt fél évszázadban senki, és a jó szándékot, jóhiszeműséget joggal föltételezzük a népi írók legjavában, az őket áldozatosan, egész élete munkásságával szolgáló Püski Sándort is méltán becsüljük meg.

Köszönjük meg neki, hogy még most sem vonult nyugalomba, hanem fáradhatatlanul dolgozik irodalmunk önkéntes nagyköveteként; köszöntsük őt, és kívánjuk, hogy még soká dolgozhassék a magyar könyv szolgálatában.

PÉTER LÁSZLÓ

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

71.

ELFORDULVA A BORTÓL

Vízi ember híre nélkül Tokajból nem mehetek haza! A sarkam is öszszekötnék nélküle. Hajós, halász úgy teremhet itt még, ahogy a jó bor. Van aki fenekedésemmre csak csillapít. Lassabban a testtel! Ki számít maga előtt hajósnak? Aki csinálja, aki járja vele a vizeket?

— Nekem még egy a kettő.

— Abból már kevés akad erre felé. De itt él Almássy Dénes!

— Hol találom?

— Nehéz megmondani. A jó hajós úton van január elsejétől december harmincegyig! Azután előlről kezdi.

Eligazítóim szava nyomán új utca új házába csöngetek. Amíg betessékelnek az előszobán át, látom a fogason a hajósok hosszú, kék ünneplő köpenyét, megaranyozva az ujjá vastag passzománttal. Gondolhatom, nem valami külföldi cirkusz lószarkaparójának a hátul nyílós köpenye ez.

Sovány, élénk szemjársú fiatal ember fogad. Hangja teli melegséggel, amin azt érzem, akárrmit kérek az ilyen embertől, lesz minden, velem tart. Csak azután kérdezné, mit is akarok vele. De ezt nem várom meg. Mondom, ha akármikor egy csipetnyi ideje lenne, hát a hajókázásról szeretném foggatni.

Semmi meglepődöttség az arcán, pedig nem a küszöbön ülve várta, hogy mikor jövök.

— Ráérne egy kicsit?

— Éppen disznóólat építék. A Dunáról jöttem szabadságra.

— Jöhetek este is. Vagy azt a rámpazarolt idejét visszapótolom kézimunkában.

— Maga tán mestere az ólépítésnek?

— Nem. Dehát... láttam már hogy s mint.

— Ó, az ide kevés. Emeletes ólat rakok. Alul a disznók, fölül a tyúkok, azok fölött a galambok.

— Hát az már teszi.

— Ide nem lehet akármilyen kókálmányt beépíteni. A gusztusom nem engedi. De hát nem is ezért keresett meg, ahogy mondta. Disznóólat láthat Szegedében is, meg belevalót szintén. A hajózásról beszéljünk? Nekem ter-

mészetes. Apám hajós volt, nagyapám hajós, akár nagybátyáim. A véremben is lehetett már a hajósságból, azt hallottam kicsi korom óta. Abból élünk. Meg a gyerek mi akar más lenni, mint az apja, különösen, ha olyan apja volt, mint az enyém. A két háború közötti időben csöpörödtem. Minden iskolán kívüli időben őket lestem. A Bodrog partján, a vár helyével szembeni parton volt a sójátér, azaz a superplacc, akarom mondani a hajóépítés színtere, ahol a fahajókat uzoválták. Leginkább javították, de újakat is építettek. Akkor még használatban voltak, s Tokaj környékén szolgáltak a következő fahajók:

MAROS 25 vagonos fedeles (búzás, v. koporsófedelű), ami a csibatéri komp alatt tuskóra ment és elsüllyedt.

KATICA 25 vagonos, Cigándnál tuskóra ment és elsüllyedt, mind a kettőt beöntötte a homok.

VILMOS 25 vagonos puszta fahajó, (nyitott rakterületű, dumbás hajó).

ZSUSKA 15 vagonos puszta fahajó.

LIVIA 20 vagonos puszta fahajó.

6-os 15 vagonos puszta fahajó.

9-es 12 vagonos puszta fahajó.

10-es 12 vagonos puszta fahajó.

4-es 6 vagonos puszta fahajó.

5-ös 6 vagonos puszta fahajó.

Még olvasni nem tudtam, tőlük tanultam meg, mi a búzás hajó, a puszta hajó, a burcsella, a szerhajó, lakhajó, tökösbárka, szájmuszli, a lovas dereglye, a hidas, a ladik, a csónak.

Csak később, kedvenc foglalatosságom, az olvasás révén révedtem rá az igazságra, hogy mennyi idegen kifejezést használunk a szakmában. Rákóczi Ferenc francia hajómérnököket is hívott a szabadságharcához, azok közül szakmunkásokkal együtt Tokajban is dolgoztak néhány évig. Bizonyosan évszázadok óta tudtak a tokajiak hajót építeni, de a franciák nyoma benne maradt a hajósok szótárában.

Ilyen a havarria szavunk, ami azt jelenti hogy vízben esett kár, szerencsétlenség. Ilyen szavunk a zsongár, ami a zsonglőr öcsikéje lehet, egyensúlyzót, ügyeset jelent, a hajósoknál azt a tanuló gyereket, aki vizet hord az iváshoz, kötélén fölmászik az árbocok hegyébe és sok mást is. Nem valami nagyzolás ezeknek a kiveszőben levő szavaknak a fölemlgetése. Ahogy tán az elmúlt fahajók emlegetése sem siránkozásból való. Dehát én azok révén tanultam a hajók titkát, s a hajózást. Csak azért mondom, hogy világosan elkeserítsem magam a fölösleges magyarázkodástól.

A hajóssághoz vonzott apámék bámulatos szaktudása. Túlzás nélkül mondom, ha nem látom, nem hiszem, nem is mondom, hogy a faragó fejszével olyan pontosan suhintottak, a legyet ketté szelték. Nem véletlenül. Fogadásból. A gerendára ragasztott papírpénzt egy suhintással úgy lefaragták, hogy sem a bankóban, sem a gerendában kár nem esett. Mestereknek minősültek. Bár nem tervezték a hajót, rajzokon ugyan eligazodtak, de jobban szerettek a maguk esze szerint dolgozni. Nekik elég volt, ha a megrendelő azt mondta hány vagonos befogadó képességű hajót akar. Akkor már látták a kész hajót maguk előtt. Kiváló járóképességű hajókat raktak. Nagy volt a felelősségük. A 40 vagonos búzás hajó árából 40 hold földet lehetett volna venni. Egy földetlen puszta hajó árából Tokajban kőházat lehetett rakatni, amit el nem vitt a víz. A hajót elvitte, azért épült!

Amikor az állam, azaz a folyammérnökség építettett fahajót, hát ahhoz műszaki rajz készült. De az a vashajók természetrajzát hurcolta. Mondta a mérnöknek az ács, hogy ő ennek alapján nem tud hajót rakni. Mire a mérnök megnyugtatta, hogy nem baj, terv kell, anélkül nincs építés, de ő csak csinálja a maga esze szerint. Úgy is lett. A vashajó terve pihent az irodában, a fahajó épült a sóján.

A tokaji superek kiváló munkát végeztek, de volt bennük azért annyi tisztelet a szakmájuk iránt, hogy más mestereket kalaplevéve emlegettek. Két egyforma fahajót a Tiszán nem lehetett látni. Mind évszázados ismeretek törvényei szerint épültek, de a super belevitte a saját egyéniségét akarva akaratlan. Messziről megmondták az alakjáról, a víz hullámvásárlásáról, a hajó sziluettről, hogy kinek az edénye jön, s ki a mestere annak, nem csak a kapitányát és a gazdáját. Az igazi super olyan szakismerettel épített kompot, hidat, templomtornyot, ahogy hajót, ha a kenyérkeresete oda kormányozta, de azért számon tartották, hogy náluk is tudóbbak a mindszeinti ácsok, nem is beszélve a szegediekről. Azok ladikot is készítettek olyan szépeket, elme-hettek volna díszes névjegykártyának. Mint szépséges szép hattyú madarak, úgy úszták a vizet.

Hajókról beszélünk, és nem uszályokról. Tokaj táján csak a MEFTER-nek voltak uszályai, azok is vasból, azokat is gőzösök, motoros erőgépek vontatták. A fahajó önálló életet élt. A terhelt fahajó elment a folyó sodrásával lefelé. Üresen föl vontatták lovakkal, emberhámmal, utóbb géperővel, de ezeket nem szabad sietve húzatni, mert a hullámok szétverik. A fahajók szerepe a motoros világ elterjedésekor, életük utolsó szakaszában olyan volt, mint a bivalyoké a mezőgazdálkodásban.

A sokféle sáros, mocskos, nehéz munkákat azokra hagyták. Alacsony víz-állásnál a vontató gőzös nem tudott megmozdulni. A fahajó zátonyokon, alattomos limányokon át vitte a tokaji kőbányákból az andezitet a parterősítésekhez, út, hidépítésekhez, vitte a sódert az ároktói, csegei, keszi, polgári partszakaszokról az építések színhelyére. De vitte a homokot a füredi, szőlősi partorkól a kívánt helyekre. Szállított kendert, lent, cukorrépát, téglát, búzát. Millió kévényi rózsát a parterősítési munkálatokhoz.

A szülők foglalkozása, a látott munka vonzott engem is. Azonban édesapámnak volt annyi megelőzőttsége, hogy a tokaji polgárit elvégeztette velem. De hát szünetben ott álltam a kiszabott munkahelyen. Mert az volt a hitem, hogy hajós leszek magam is. Mondták pedig, hogy zenésznek, kurvának, hajósnak születni kell. Hát születtem!

Minden tokaji hajós a kőbányában kezdi a nehéz életet. Mai ember kényszermunkának tartja a kőbányászatot, a kőszakadást. Nem is könnyű, annyi bizonyos, hiszen meglelt korú szénbányászok kitántorogtak a forró sziklafal alól, nem bírták a terhet. Én, ahogy a polgáriból kicséppentem, beálltam a Patkós bányába. Ez az FMH a Folyammérnökségi Hivatal tulajdonában működött. Kaptam az úri életmódom kimunkálásához (15 éves voltam) egy furikot, ami csongrádi szabású kubikos talicska volt. Más is ilyenrel dolgozott. Kezembe nyomták a kötő buncót, a bontó vasat, a csákányt, a kavicshányó villát, a kupás lapátot.

A bányamester kijelölte termelőhelyünket a sziklafalnál. A robbantással omlasztott követ mindenki olyan nagyságúra tördelte, hogy maga meg tudjon birkózni a talicskára rakásban, a letolásban. Szikrát hányt a zúzó buncó, a hidegvágó, s repült a kőszilánk, mint a robbanó lövedék repesze. A lábunk szárát

véresre sebezte, ami ellen oltott bakancssal védekeztünk. Eldobni való csizmaszárat húztunk a lábunk szájára, azután a bakancsot.

A saját teherbíró képességünkhöz vertük szét a követ, raktuk a furikba. Hárommázsányi teher fért a talicskába. Hat fordulóval egy köbméter kő be- ment a hajóra.

De ahhoz külön taligautat alakítottunk. Az utunkból, amely olyan volt, mint egy szétnyitott tenyér, minden ujj nyoma egy terelőhelyhez vezetett és el onnan. Azon egy kavicszem nem lehetett, mert zökkent rajta a terhes talicska akkorát, a szemünk is szikrát hányt. Mi több a járó út fűrészporral volt fölszórva, amit a kerekek lemángoroltak simára, ment rajta a talicska, a lejtőkön annyira, alig tudtuk megfogni. A féket a terehes furikra, még nem találta föl senki, pedig milyen egyszerű lenne. Mert mire kitalálnánk, ma már nincs szükség rá. Ilyen munkákat kötélpályákkal oldanak meg napjainkban a kőbányák. De akkor fékül szolgált a lábizmunk, a karunk, az egész testünk kifeszítése. Egy köves hajó megrakásához általában nyolc ember hordta a maga termelte követ. Minden órában pipahuját kiáltott a bandagazda, vagy mai szóval mondva a brigádvezető. Akit nem a vállalat nevezett ki fölénk, hanem a banda választotta. Az ereje, esze, tapasztalata, szorgalma alapján. Szemünk előtt volt a pasi. Ha lazított a mi terhünkre, hát elkergettük volna. De nem tudott lazítani, mert normája volt olyan mint a miénk. Köbméterre petyegtettek annak is. Mindenki a maga hombárját töltötte. Általában nyolckamrásak voltak ezek a kőszállító fahajók. A pipahujában aztán nemcsak a cigarettázás esett meg, de mindenféle egészségügyi bajainkat akkor intéztük.

Az előttünk járó híres kőrakodó nemzedékeknél az járta, hogy csapra volt ütve a boroshordó, mellette egy háromdecis zománcos bögre. Abból egykét csuporral megittunk, hogy a tikkadtságunkat egyensúlyozzuk. Részegség ott nem volt. Nem bírtunk volna dolgozni a parttól a hajóig lengő 10—12 méteres járódeszán, nem tudtunk volna a teherrel rámenni a hombárok szájára. Volt ugyan, aki nem tudta a bor erejét, talicskástól megfürdött a Bodroiban. De azt leintették. Megmondták neki, hogy mennyit igyon. Mi hittünk a mértékkel fogyasztott bor életerejében. Tudtuk, hogy abban vitaminok, erősítők tartózkodnak. De ahhoz enni is kellett. Szalonnát, búzake- nyeret, hagymát reggelire. Délben az asszonyos embereknek kihozták a feleségek az ebédet. A legények délben is száraz takarmányon éltek. A rakama- ziak a talicskából ettek. Mi köröm közül tarisznyából.

Este mindenki otthon főzött, vagy a távolabb lakók a fabarakban. A Fo- lyamhajózási vállalat nem tiltotta a munka közbeni borivást. Mi több a maga szőlejében termett bort hozomra lekészítette a munkahelyekre. Régi rakodók között voltak legendás ivók, akik naponta öt liter bor mellett tudtak a leg- többet dolgozni. Kiizzadták magukból, hiszen nyári nagy melegekben tajték- ban szakadozott rólunk a veríték. A mezőgazdaságban egy pengő járt egy napi napszámért, itt két pengő egy köbméter behajozásáért.

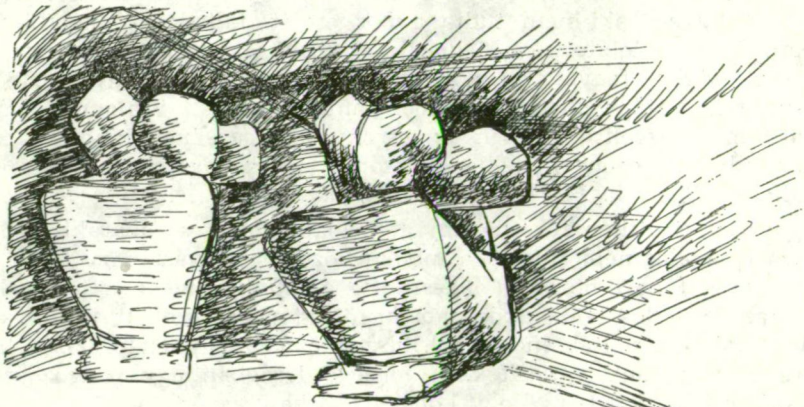
Nagy norma volt, ha töréssel, talicskázással, berakással valaki 10 pengőt keresett egy nap. Hiszen kétlovas kocsival is 36 pengőt fizetett egy napi fu- varért a bánya. A frissen robbantott, széttördelt kövek éle olyan volt, mint az üvegcserep. A lapja akár a kőszőrűkő. Vérig lecibálta kezünkről a bőrt, ami ellen eleinte fogó szíjdarabokkal védekeztünk, de az nagyon kisasszonyos- nak tűnt az öregek szemében. Bazsalyogtak rajtunk. Az ő kezükön, ahogy a

mienken is később, úgy megvastagodott a bőr, hogy a cigarettát nem tudtuk megsodorni, a dohányt beleszórni a papírba, olyan durva volt a kezünk.

Az első időkben este a leállás után elkezdett remegni a lábunk ina. Finoman remegett, akár szellőjárásban a fűzfalevél. Egész éjszaka alig tudtunk aludni az izomláztól. De azért nem szaladtam el. Hajós akartam lenni, s annak elemi iskolája a kőbánya volt akkor.

Hogy hány gyerek próbálhatta hozzá hasonlóan az életet ekképpen, én nem tudhatom. Működött Tokajban 11 kőbánya. A Tarnak, a Lencsés, a Hubertus, a Patkó, a Binét, a Szappanos, a Lukács, a Szász.

Minden bányának megvolt a negyven-ötven, 100 embere, minden bányának a maga biztos megrendelője. Szorult a Nagykopasz. Ha be nem tiltják a bányászást, hát szétkapják a vulkáni kúpot. Ma már Sárospatak adja az andezitet. Itt el a kezekkel a Tokaji-hegytől!

Beliczai M.
1910. 10.

BELICZAI MÁRIA RAJZA

Nemcsak a forma, a fény, a szín megkapó...

KOCH SÁNDORRAL BESZÉLGET LAZÁR ISTVÁN

Koch Sándor (1896—1983) mineralógus, Kossuth-díjas egyetemi tanárral, aki pályája nagyobbik felét szentelte Szegednek — 1940-től 1969-ig vezette az egyetem ásvány- és közettani tanszékét, és közben háromszor, 1947—48-ban, 1954—57 és 1960—63 között viselt dékáni megbízatást — 1979. április 20-án és 21-én átfogó beszélgetést vettünk föl hivatásáról, életéről. Az ebből készült, ötvenperces portréfilmet a Magyar Televízió 1979. november 5-én mutatta be, a fenti címmel. A rendező Bártfai György, az operatőr Becsy Zoltán, a hangmérnök Migray Gábor, a vágó Jeszenszky Ágnes, a gyártásvezető Papp Ferenc, a riporter e sorok írója volt. A portréfilm, terjedelmi korlátok miatt, a teljes, film- és hangszalagra vett anyagnak csak mintegy a felét tartalmazhatta. Jelen közleményünk az eredeti interjú lényegében teljes szövegét nyújtja, csupán néhány tartalmi átfedés esetén rövidítettünk kissé, és annyi — kizárólag stíláriis — javítást végeztünk, amennyit a nyomtatott publikáció megkíván. Bár Koch Sándor, sajnós, a szöveget már nem autorizálhatta, a sajtó alá rendezés aprómunkája közben a riporter mintegy magán érezte az Ő felejthetetlenül élénk és gyémántosan tiszta tekintetét.

— Van néhány nagy család Magyarországon, amelyet nem a vagyon, nem a rang tett naggyá, hanem az, hogy több nemzedéken át tudósok, kutatók, egyetemi tanárok sorát adta. Koch Sándor, a földtudományok, ezen belül az ásványtan doktora, Kossuth-díjas, nyugalmazott egyetemi tanár 1896-ban született Kolozsvárott. Édesapja ugyancsak egyetemi tanár...

— Tévedés. Nem egyetemi tanár, ő egyetemi címzetes rendkívüli tanár volt, és mint a Pedagógium, a polgári iskolai tanárképző főiskola tanára, került föl 1889-ben Budapestre. Ő nem volt egyetemi tanár, ő címzetes rendkívüli egyetemi tanár volt.

— Ezek azok a különbségek, amelyeket mi már nagyon nehezen tudunk érzékelni: hogy mit jelentett akkoriban ez a finom elválasztás.

— Nem volt ez finom elválasztás, mert a címzetes egyetemi tanárság egy ótvaros vassal nem járt. Az egyetemi tanári fizetés pedig akkor nagyon-nagyon szép volt. A papám egyébként organikus kémikus volt, nem mineralógus.

— A családban tehát a nagybácsi képviselte a közelebbi szakmát.

— Koch Antal 29 éves korában lett a kolozsvári egyetem tanára, és 1896-ban került föl a budapesti tudományegyetemre professzornak. 1914-ig, nyugdíjba vonulásáig ott dolgozott.

— *Akkor nyilván a nagybácsi volt az, aki Koch Sándort az ásványtannal eljegyezte.*

— Nem. Aki engem az ásványtannal eljegyzett, az a Kis-Svábhegy volt. A budai Kis-Svábhegy. Mi Budán laktunk, a Krisztinában. S a Krisztinaváros akkor még rettenetesen távol esett Pesttől, egy rozoga, két gebe vontatta omnibusz kötötte össze Pesttel. Ennek az omnibusznak a végállomása a Krisztina téren volt, a krisztinavárosi templom mellett; onnan már csak gyalog lehetett továbbmenni.

— *És volt ott bármiféle ásvány?*

— Buda fölött emelkedett a Svábhegy, a Kis-Svábhegy. És a Kis-Svábhegy dachsteini mészkövében kőbánya volt, mészkőfejtő. Egyszer oda kirándultunk 1902-ben édesapámmal, pont lővés, robbantás után, és a robbantás egy üreget tárt föl. Az üreg falán csodálatos kalcitkristályok ültek. Megbűvölve bámultam ezeket a kristályokat. Édesapám megvette rögtön, 20 fillért adott a bányásznak, egy krigli sör árát, hazavittem, s attól kezdve már tudtam, hogy én más, mint mineralógus nem leszek. Attól kezdve kijártam a Svábhegyre, a Szépvölgybe, a Farkasvölgybe, később, mikor idősebb voltam, Dunabogdányba, és gyűjtöttem az ásványokat, és mind jobban és jobban megszerettem őket. Mi fogott meg engem az ásványban? A változékony szépségük...

— *De hiszen halott anyag.*

— Ezt mondják az emberek. Holott csak annyira halott — mint egy halott. Az ásvány sem örök. Abban a pillanatban, mihelyt az ásvány megszűnne változni, a szerves élet is megszűnne a Földön. Mi miből táplálkozunk? A talajból. A levegőből kapjuk az oxigént, a széndioxidot és a vizet, illetve a vizet a földből, de ez a víz, ez nem desztillált víz, ez oldott anyagokat hoz magával. Az oxigéneken és a széndioxidon kívül mindent, ami testünk fölépítéséhez szükséges, végeredményben az ásványvilág ad. És azért adhatja, mert az ásványvilág is változik, az ásvány is mállik, a levegő oxigénjének, széndioxidjának hatására. Desztillált vízben nem mállik az ásvány. Csak olyan vízben, ami oxigént és oldott anyagokat tartalmaz.

— *Gyermekkorod tehát a Pedagógiumhoz kötődött, annak közelében nőtél fel. Egy ideig édesapám is volt a Pedagógium hallgatója, és ő szenzációs kirándulásokról mesélt.*

— Úgy van. Édesapám minden ősszel 10—14 napra elvitte a hallgatóit egy-egy nagy kirándulásra. Ezekből a hallgatókból polgári iskolai tanárok lettek, és a polgári iskolai tanárok, mint a tanárok általában, sose voltak életükben jól fizetve, tehát nem sok kilátás volt arra, hogy nagyobb utakat tehesenek, hogy megismerjék Magyarországot. Erre szolgált az őszi, nagy kirándulás. Ezt Semsey Andor finanszírozta, erre a névre még visszatérünk, és édesapám vezette. Fölkeresték Magyarország legcsodálatosabb tájait.

— *Erről hallomásból tudsz?*

— Nem. Olyan mérhetetlen szerencsém volt, hogy 1910-től négy esztendőn keresztül részt vehettem ezeken a nagy kirándulásokon. S mindjárt az első a bányászati vidékre, az akkori Magyarország bányászatiilag messze legérdekesebb vidékére vezetett. Egy terhes öszvér kismiska ahhoz képest, ahogy én megrakva onnét eljöttem, úgy tele voltam ásvánnyal. De érdemes volt hazacipelni, mert fogjátok látni a gyűjteményben: a jelentős részük még mindig *megvan* és még mindig *itt van*.

— *Térjünk akkor rögtön vissza Semsey Andorra, ha már a neve elhangzott. Ki volt ő, és miért fizetett kirándulásokat a pedagógium hallgatóinak?*

— Semsey Andor Magyarországon a legönzetlenebb mecénása volt a természettudományoknak. 40 ezer holdja volt Balmazújváros környékén, de önmagára nézve oly hihetetlenül fukar volt, hogy az már egyenesen nevetséges. Ha leült, akkor papírt tett a székére, hogy ne kopjon a nadrágja, minden nap egy olcsó kifőzdébe járt ebédelni, 40—50 krajcárjába került az ebéd, mert magától sajnálta a pénzt. De ha a tudomány ügyéről volt szó, abban a pillanatban kinyitotta az erszényét. 40 ezer holdnak minden jövedelme Semsey életében magyar tudományos célra, és elsősorban természettudományos célokra ment.

— *A kirándulásokon kívül mit finanszírozott?*

— A Magyar Nemzeti Múzeum méltán világhíres gyűjteménye két embernek köszönhetette, hogy a kontinensen a legszebb ásványgyűjtemény volt. Krenner Józsefnek, a tudósnak, aki lelkesíteni, és Semsey Andornak, a mecénásnak, aki lelkesedni tudott. Elmondok egy esetet. A mexikói Somorrában — Mexikó tudvalevően ezüstország — a ridegezüst-ércnek, a stephanitnak egy addig sosem látott szépségű darabja került elő, 5 cm nagyságú óriáskristályokkal. Rögtön lecsapott rá egy philadelphiai cég, megvette, és értesítette a világ minden nagy múzeumát és gyűjtőjét, hogy 500 dollárért — bődületes pénz volt ez akkoriban! — kapható ez a darab. Megkapta az értesítést a budapesti Nemzeti Múzeum is, Krenner József rögtön rohant Semseyhez, Semsey meggondolás nélkül, azonnal aláírta a csekket, küldték Philadelfiába, s onnan küldték a nagy stephanitot, azzal, hogy a mi sürgönyünk után fél órával futott be a British Múzeum sürgönye, de mert a miénk volt az első, tehát nekünk jutott ez a csudálatos szépség. Egyik díszpéldánya volt az ásványtárnak, de sajnos 56-ban ez is megsemmisült.

— *A híres és drága ásványok először Semsey kezébe kerültek?*

— Nem. Ezeket a drága ásványokat Semsey kifizette, s akkor öreg gazdának és mesteremnek, Krennernek a kezébe kerültek, és Krenner eldugta őket. Mert Krenner úgy volt az ásványokkal, mint egy 19—20 éves gyerek a delnőkkel, annyira szerette őket, hogy kimondottan féltékeny volt rájuk. El-dugta a legszebb darabokat a leglehetőlenebb helyekre, és Semsey mindig panaszkodott, hogy mégis borzasztó, ő veszi az ásványokat, de nem is látja. Míg egyszer kifogott Krenneren. Azt mondja: eddig Krenner ajánlotta nekem az ásványokat, és meggondolás nélkül megvettem, mert amit ő ajánlott, az csak szép lehet... Most azt mondom: először tessék nekem megmutatni. Krenner kihozta, én kigyönyörködtem magam, és csak akkor adtam a beleegyezésemet a vételhez. Akkor már eldughatta Krenner, akkor már láttam az ásványt...

— A Nemzeti Múzeum nagyszerű gyűjteményének mekkora százaléka pusztult el 1956-ban?

— Majdnem az egész. És én, aki több, mint 22 évet dolgoztam a Nemzeti Múzeum ásványtárában, messze legjobban az erdélyi aranyakat, természetesen aranyakat sajnálom. Kimondhatatlanul szép, és soha többé be nem szerezhető példányoknak utolérhetetlen darabjai voltak.

— A bányák már kimerültek, ahonnan ezek származtak?

— Ezek a bányák részben már kimerültek, és ha nem merültek ki, akkor már szabad arany nemigen fordul bennük elő, csak hintett arany. Az arany tudniillik rendszerint hintve fordul elő a kőzetben, és ha egy tonna kőzetben 6 gramm arany van, akkor már érdemes fejteni. De az az eset, hogy szabad arany, negyedkilós, félkilós példányokban előforduljon, már nincsen Erdélyben. Nálunk voltak a legszebb erdélyi aranypéldányok. Semsey vette meg a híres Weisz-féle aranygyűjteményt a Nemzeti Múzeumnak. Ezeket többé soha az életben pótolni nem tudjuk, mert ma már nincsenek. És ahol van belőlük néhány, mint Bécsben vagy a prágai Nemzeti Múzeumban, ott féltékenyen őrzik őket, mert ők éppen olyan jól tudják, mint én, hogy ezek pótolhatatlanok, soha többé be nem szerezhető értékek.

— Mindez még az első világháború előtti évekre utal. Koch Sándor érettségijének éve, pontosan 1914. Vészes év. Éppen csak el tudja kezdeni az egyetemet. Mi történt azután? Nyilván az, ami sokakkal történt akkoriban...

— 15. májusában bevonultam katonának, az első honvéd gyalogezredhez. És 16-ban kerültem ki aztán a harctérre, és 16. májusától végigcsináltam a Bruszilov-offenzívát, utána lementünk az olasz frontra, végigcsináltam a 10—11—12. isonzói csatát, ezután kerültem vissza.

— Milyen szerencse folytán sikerült még a háború vége előtt kikerülni a katonaruhából?

— Nem kerültem ki. 1918-ban szereltem le, 18. novemberében.

— Azt mondtad: hazajöttél.

— Hazajöttem szabadságra, és itthon feküdtem 40 fokos lázzal. S akkor a vizsgálatomra kiküldött katonaeorvos megállapította, hogy tüdőbajom van. Bevittek a helyőrségi kórházba, hála Istennek, a kétoldali tüdőcsúcshurutot sikerült kikurálni, és utána már nem vittek ki a harctérre.

— Hogyan folytatódott ezután az egyetemi pályád?

— Tulajdonképpen alig vesztettem valamit. Amit az is mutat, hogy a feleségemmel, aki évfolyamtársam volt, és aki, mikor én hazakerültem a harcterről, már rég lealapvizsgázott, végül együtt tettük le a pedagógiai vizsgát.

— Hogyan sikerült ezt elérni?

— Úgy, hogy mi mérhetetlen sok kedvezményt kaptunk. Nekünk szerveztek külön katonakurzusokat, adtak félévelendést — mondom, egyszerre tettük le 1919-ben a pedagógiai vizsgát, annak dacára, hogy majdnem négy

esztendeig katona voltam, s a négy esztendőből kettőt a fronton töltöttem. Mellesleg, ha én lennék kultuszminiszter, hasonló helyzetben nem adnék a hallgatóknak olyan kedvezményt, hogy a hallgató két hét alatt elvégezhesen egy félévet, mert ennek a levét később ittam meg. Kiderült, hogy se kémiai analitikát, se organikus kémiát, majdnem semmit sem tudtam, amikor le-vizsgáztam, így mint kész ember és egyetemi doktor, újra beiratkoztam az egyetemre, hogy pótoljam, amit nem volt alkalmam hallgatóként elsajátítani.

— *Hogyan tudtál elhelyezkedni egyetem után?*

— Ez egy kicsit nehéz volt. De Krennernek az ajánlatára, akit 1919-ben végérvényesen kitétek a Nemzeti Múzeumból, engem hívtak meg az ásvány-tárba, fizetéstelen segédőrnek.

— *Ez azt jelentette, hogy egy fillért sem kaptál?*

— Nem, valami keveset, úgynevezett napidíjat kaptam, de nem voltam kinevezett állásban, és 1922-ig itt-ott juttatott, kevés pénzből kellett meg-lennünk.

— *1919-ben Krennert politikai okból tették ki?*

— Nem. Ő már 1913-ban nyugdíjba ment, mert elérte a 70 évet, és ak-kor 70 év volt egyetemi tanároknál a nyugdíjhatár. Nyugdíjba ment, de föl-járt az intézetbe. 1919-ben azután kitiltották őt az ásványtárból.

— *Az ásványtár egyik megalapítóját?*

— Igen. Mert az öreg Krenner, már az előbb is említettem, olyan volt, mint egy szerelmes fiatalember: kimondottan féltékeny volt az ásványokra. Jött egy küldemény, bevitte a szobájába, ott kipakolta, gyönyörködött benne, s aztán eldugta. Eldugta, elzárta, senkinek meg nem mutatta, még a kollé-gáinak se.

— *Hová rakta őket?*

— A legkülönbözőbb helyekre. A szomorú csak az volt, hogy sokszor még a cédulát is elvette a darab mellől.

— *Amely a lelőhelyet jelezte...*

— Igen. Ő tudta, hogy honnan való, de más nem tudta rajta kívül, így amikor aztán az öreg Krenner meghalt, akkor nyitogattuk a fiókokat, na-gyon nehéz volt, mert a legtöbb fiókba bele volt törve a kulcs. Krennernek egy halom kulcs volt az íróasztalán, ő se tudta, hogy melyik hova szól, aztán próbálta, próbálta, beletörte a kulcsot, belenyugodott, hogy nem lehet kinyit-ni a szekrényt. Lakatost kellett hívatni, kinyitattuk az összes szekrényeket, és találtunk ott fiókokat, amelyeket vastagon fedett ez a zsíros, ez a rettenete-sen nehezen eltávolítható múzeumi por. Hosszú éveken keresztül azzal fog-lalkoztunk, hogy a fiókokat nyitogattuk, a darabokat kiszedtük, és nem mos-tuk, mert nem mertük vízzel mosni, hiszen az ásványok egy része víztől bom-lík, fűjtatóval lefűjtattuk a durva finom port róla, utána finom kefével ke-félgettük, amíg előbukkant a vastag porréteg alól a mag. A legtöbb darab a múzeum régi tisztviselőinek is meglepetés volt. Söhse látták, mert Krenner egyszerűen nem mutatta meg.

— *A múzeumi segédőr fizetése, illetve jövedelme tehát igen kevés volt. S a dolga?*

— Dolgunk lett volna: az anyag számba vétele, karbantartása, a gyűjtemény rendezése és modernizálása.

— *És a gyarapítása?*

— Gyarapítása is. Kirándulásokra kellett volna mennünk, gyűjteni. De nem volt pénzünk rá. Nagyon-nagyon keveset járhattunk ki eleinte gyűjteni, mert régen a kirándulásokat is Semsey Andor finanszírozta, de mikor én a múzeumba kerültem, Semsey már nagyon beteg volt, rövidre rá meg is halt, és mindennemű Semsey-segély megszűnt. Állami dotáció pedig nagyon kicsike volt.

— *Tartott-e akkoriban kapcsolatot a múzeum a magángyűjtőkkel?*

— Igen keveset. Ez is még Krenner idejéből származott. Ő féltékeny volt a magángyűjtőkre is, hogy esetleg elszedik a múzeum elől a szebb példányokat, a magángyűjtőknek mégis állott valamely összeg rendelkezésre, könnyebben mozoghattak, jobban mehettek bányába gyűjteni, mint a múzeum tisztviselői, ezért Krenner lehetőleg kerülte, hogy a magángyűjtők a múzeumba jöhessenek.

— *Kevés lévén a feladat, sok idő maradhatott a tudományos munkára.*

— Nem, nem. Éspedig azért nem, mert a Magyar Nemzeti Múzeum ásványtára, mikor én odakerültem, semminemű ásványtani műszerrel nem volt felszerelve. Egy polarizációs mikroszkópunk nem volt. Csak a kézi nagyítók. Krenner egyetemi tanár is volt, és az ásványtár igazgatója is. Tehát ő az egyetemet — ugyancsak a Semsey pénzén — felszerelte eszközökkel, és a kutatásait ott végezte, az egyetemi intézetben.

— *S ez a hagyomány folytatódott: hogy az egyetemen lehetett dolgozni?*

— Én is ott dolgoztam mindig. Az egyetem professzora akkor már Mauritz Béla volt, és ő olyan végtelenül kedves volt, engedte, hogy az intézetben dolgozhattunk.

— *És miből lehetett ekkor megélni?*

— Megélni? 1922-ben Klebelsberg Kunó megszervezte az úgynevezett gyűjteményegyetemet, és akkor megszüntették az ingyenes állásokat. Attól kezdve már minden egyes múzeumi tisztviselő megkapta a fizetését. Nem volt sok, de hát...

— *Elegendő volt?*

— Elég se volt éppen.

— *Akkoriban ismerték-e a másodállást?*

— Nem, nem.

— *Mi pótolhatta hát a jövedelmet?*

— Vagy írtunk ide, írtunk oda, vagy pedig mint ahogy én csináltam, kor-

repetáltunk. Középiskolás gyerekekhez jártam korrepetálni, onnan szereztem pénzt. Annál is inkább, mert nekem gyűjtőszenvedélyeim közül kettő az, amely emlékezetem óta elkísért mind a mai napig, az ásványok és a könyvek gyűjtése. Minden jó könyvet szerettem volna már akkor megszerezni. A fizetésből, a segédőri fizetésből nehezen lehetett volna megengedni ezt a luxust.

— *Írást emlegettél. A szakcikkeket akkoriban fizették?*

— Igen, a Természettudományi Közöny fizetett, az akadémiai kiadványok fizettek, ellenben például a Földtani Közlemények nem fizetett.

— *És hová lehetett még írni?*

— Ifjúsági lapokba.

— *Ásványokról?*

— Nem, nem, nem. Írtam én a világon mindent, még verset is. Amit megfizettek. Humoros írásokat, ismeretterjesztő cikkeket, sőt oda vetemedtem, hogy novellát is írtam. Igyekeztem a megrendeléseknek eleget tenni, hogy megkapjam az egy cikkért járó tíz pengőt, ami akkor nagyon nagy pénz volt.

— *Közben viszont ott volt a tudományos világ. A múzeumban folyt, lassan, csendesen, kevés pénzzel a munka, az egyetemen lehetett kutatni, mellékesen még cikkeket kellett írni. És a tudományos karrier?*

— Amint mondtam, én, mióta az eszemet bírom, az ásványoknak voltam szerelmese és rabja. Tehát az ásványokkal dolgozni számomra nem megterhelés, sőt kimondottan élvezetet jelentett. Akkortájt az ásványtan nálunk, itthon kifejezetten morfológia volt, tehát elsősorban kristálytan. Ezt művelte Krenner, Zimányi, ezt műveltük mi, akkori mineralógusok. Helytelenül hívtak minket így, mert inkább kristallográfusok voltunk. Erről tértem én azután le, amikor engem az is kezdett érdekelni, hogy jó, jó, ez így van most, de hogy lett ez ilyen, és ilyen marad-e mindig, vagy változik. Szóval, elkezdtem foglalkozni egy nálunk akkor új, külföldön már ismert tudománnyal, a genetikával.

— *Mely országok jártak élen az ásványgenetikában?*

— A németek és a szovjetek. A Szovjetunióban elsősorban Ferszman volt az, aki a genetikát művelte és a tudomány rangjára emelte.

— *Az 1920-as években járunk. Lehetett tudni akkor, hogy mi történt a szovjet tudományban?*

— Én már nem az 1920-as években járok, én már odébb járok: 1931-ben Klebelsberg akkori kultuszminiszter kiküldött engem egy esztendőre a bécsi Collegium Hungaricumba. Nem akartam kimenni semmi pénzért, hisz akkor már családos ember voltam, két gyerekem volt, és nagyon jól tudtam, hogy ha nem vagyok itthon, akkor nem tudok mellékesen keresni semmit, Bécsben kaptam szállást, kaptam kosztot, de egy árva krajcár készpénzt nem.

— *Mi volt a kiküldetés célja?*

— Klebelsberg csinálta a külföldi Collegium Hungaricumokat, egyet Bécs-

ben, egyet Berlinben, csinált egy magyar intézetet Rómában és ösztöndíjasokat küldött ki Párizsba is. Nagyon igaza volt, mert hihetetlen, hogy mit tárgult az ember látóköre odakünn. Ott ismerkedtem azután meg a modern mineralógiával, amelyben már benne volt a genetika, az ásványok — ha szabad így mondanom — életének, létének a tudománya. Ez 1931—32-ben történt. Akkor voltam kinn Bécsben. 1929-ben lettem a budapesti tudományegyetem magántanára. Igaz, az első előadásom, amelyet meghirdettem, már az is „az ásványasszociációk genetikája” volt. A hallgatókat úgy megrémítette ez a teljesen szokatlan cím, hogy az első félévre egyetlen egy sem jelentkezett. A második félévben már értelmesebb címet adtam az előadásomnak: Magyarország ásványai. Akkor már jöttek, és ettől kezdve soha — legalábbis az ásványtani intézetben soha — nem látott létszámom volt, mint magántanárnak.

— *Ez csak erkölcsi siker volt?*

— No, azért nem. Mint említettem, a magántanár fizetést nem kapott, abból élt, amit máshol, rendes állásával keresett. De a félévek végén tandíjjutalék illette meg, a tandíj bizonyos hányadát, amit a hallgatók fizettek, szétosztották a rendes és a magántanárok között. Nekem a karácsonyi ajándékozásra a tandíjjutalék mindig nagyszerűen jött; akkor is, a második félév végén is tekintélyes summát kaptam. A pengős világban száz pengő már sok pénz volt, s én néha 3—400, sőt egyszer 500 pengőt kaptam; sokkal többet, mint akkori, múzeumi havi fizetésem.

— *A bécsi tanulmányi évnek volt közvetlen célja is?*

— Igen. A mesterséges ékkövek gyártása akkor már javában folyt Franciaországban, Csehországban, és egyre-másra kerültek forgalomba mesterséges rubinok, zafírok, amelyek pontosan ugyanazokkal a fizikai és kémiai adottságokkal rendelkeztek, mint a természetesek. Tehát se optikai, se kémiai úton, se fizikailag megkülönböztetni a természetes kövektől ezeket nem lehetett. Kellott valami metódika, amellyel a mesterséges köveket a náluk sokkal, de sokkal értékesebb természetes kövektől elválaszthatjuk. Ezt külföldön, így Bécsben is megoldották. Az egyik kő a természetben keletkezett, a másikat laboratóriumban hozták létre. És az eltérő keletkezési módnak a kő belsejében megvoltak a nyomai. Egy természetes rubinban, zafírban zárványok vannak, folyadék vagy szilárd zárványok, idősebbek a rubinnál vagy a zafírnál, idősebbek az ásványnál. Például a turmalinnak a rendkívül finom tűcskéi. A mesterséges kövekből ezek, ami egészen magától értetődik, hiányoznak. Ezekben legfőképpen gázzárványok lehetnek. Nos, ezeket a zárványokat kellett vizsgálni mikroszkóp alatt. A mesterséges vagy természetes, szóval a vizsgálendő követ erősen fénytörő folyadékba helyezték, és mikroszkóppal nézve, százszázalékos biztonsággal meg lehetett állapítani eredetüket. Klebelsbergnek az volt az óhaja, hogy Budapesten is állítsunk föl egy drágakővizsgáló intézetet, és annak vezetőjévé engem szemelt ki. De foglalkoztam odakünn mással is, hiszen az égvilágon semmi hivatalos elfoglaltságom nem volt. Végigkutattam az ásványtani intézetet, főleg magyar anyag után, látogattam a múzeumokat...

— *Bécsben ásványokkal csak a múzeumokban lehetett találkozni?*

— Nem, nem. Bécsben élt Európa egyik legnagyobb privát gyűjtője; „ci-

vilben" vezérigazgató. Ismertem őt régebről, gyakran járt Budapesten, ilyenkor mindig bejött a Nemzeti Múzeumba, s akkor mindig engem keresett meg, ketten mentünk be a gyűjteménybe, és lelkesedtünk a szép darabokon. Amikor megérkeztem Bécsbe, első dolgom volt jelentkezni nála, ő meghívott, és ettől kezdve minden szerdán a délutánt nála töltöttem, az ő utolérhetetlen szépségű magángyűjteményében gyönyörködve. Nem volt mineralógus, kifejezetten amatőr volt, de az amatőrök legjelesebb fajtájából, aki csak kifogástalanul szép példányokat vásárolt és gyűjtött.

— *Említenél-e még nevezetes magángyűjtőket?*

— A régi Magyarországon a legnevezetesebb ásványgyűjtők egyike Fülöp Béla temesvári ügyvéd volt, ügyvéd és földbirtokos, aki szintén horribilis összegeket áldozott a mániájára.

— *A neve ismerős valamelyik ásványról.*

— A *fülöppit* nevű ásványt én neveztem el róla, éppen azért, mert a *fülöppit* első példányait tőle kaptam. Ezeket ő gyűjtötte Nagybányán. Mikor lenn voltam nála 1927-ben Temesvárott, a gyűjteményét megnézni, ideadta nekem, hogy mi ez? Én nem tudtam megmondani, el kellett hoznom, meghatározni. Kiderült, hogy egy új ásvány. Akkor megkértem, engedje meg, hogy róla nevezzem el.

— *Ez nagy dicsőség egy magángyűjtőnek.*

— Kimondhatatlanul örült neki, s így Fülöp Bélának, ennek a nagy magyar amatőrnek a neve meg van örökítve az ásványtanban, a *fülöppitet* minden ásványtankönyvben megtaláljuk.

— *1935. Koch Sándor, aki ekkor már nem fizetés nélküli segédőr, hanem a 8. fizetési osztályban őr a Nemzeti Múzeumban, elkanyarodik egy kicsit az ásványoktól. Miért és merre?*

Hóman Bálint fölállította az úgynevezett gyűjteményegyetemet, ennek hatáskörébe tartozott az összes magyar múzeum, nemcsak a budapesti múzeumok, levéltárak, hanem a vidékiek is. Ennek a gyűjteményegyetemnek a főigazgatója, az egyetem tanácsának az elnöke maga Hóman Bálint volt.

— *Aki ekkor vallás- és közoktatási miniszter is.*

— És ráadásul egyetemi tanár. Annyi elfoglaltsága volt, hogy ő nemigen ért rá múzeumügyekkel foglalkozni. Viszont azt tudta, hogy én érdeklődöm az Iparművészeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, a zoológia és minden ördög iránt. Lehívatott, és azt mondta: Sándor, gyere le ide mellém, elnöki titkárnak, és foglalkozz te az ügyekkel, én nem érek rá. Lementem 1935-ben, mint elnöki titkár, rá két évre megkaptam az elnöki tanácsosi címet — a fizetési osztályt nem —, és attól kezdve öt esztendeig, ha szabad így mondanom, a kezemben volt Magyarország minden múzeumának az ügye, a debreceni Déry Múzeumé éppúgy, mint a szegedi Móra Ferenc Múzeumé, a szekszárdi Garay múzeumé. Hóman Bálint mellett Herczog József, a levéltár főigazgatója volt az alelnök, vele ketten vittük aztán az ügyeket, de tekintettel arra, hogy Herczog Józsefnek a levéltár éppen elég dolgot adott, ő is azt mondta, hogy Sándor, csináld te, és nekem hetenként egyszer referálsz. Hát

én csináltam, öt esztendeig csináltam, 1935-től 1940-ig, és mondhatom, ki-mondhatatlanul élveztem, annak dacára, hogy ez nem mineralógia volt. Magyarország minden múzeumát megismertem, közvetlenül, mert ellátogattam oda, vagy az igazgatók referátuma révén. Én ezt az állást igen-igen nagy élvezettel töltöttem be.

— *Hol volt az adminisztráció, hol voltak a hivatali helyiségek?*

— A Nemzeti Múzeum épületében, a földszinten, amikor az ember be-megy a Múzeum utcai kapun, jobbra volt az elnöki tanácsnak a hivatalos helyisége, ott volt az enyém is, és ott volt Hóman Bálint lakása, úgy, hogy az ő lakásába az én szobámból át lehetett menni. Eleinte magához hivatott egy-egy megbeszélésre, később azután már nem is hivatott, látta, hogy minden megy önélküle is, csak akkor mentem hozzá, ha valami nagyon fontos ügy volt, amiben neki kellett határoznia, mint miniszternek.

— *A múzeumokba sem járt el?*

— Nagyon keveset. Hozzánk, az ásványtárba egész főigazgatói működése alatt egyetlen egyszer nem jött föl, mert a múzeumban nem volt lift, és ő azt mondta, két emeletet nem mászik. Érdekes, hogy az elődje, Klebelsberg Kunó nemegyszer megtette, hogy mielőtt reggel bement a minisztériumba, föl-szaladt a múzeumba vagy a régiségtárba, vagy az ásványtárba, vagy a növény-tárba benézett, elkapott egy tisztviselőt, aki éppen ott volt, vezettette magát, s aztán rohant be dolgozni. Klebelsberg sokkal, de sokkal közelebb állt a múzeumokhoz, mint Hóman Bálint, aki pedig a főigazgatója is volt a magyar múzeumoknak.

— *Ebben az öt évben, 1935 és 1940 között a magyar múzeumok gazdagodtak-e, és ha igen, milyen forrásból?*

— Szépen gazdagodtak. Volt a múzeumbarátok egyesülete, ennek voltak pártoló tagjai, és más forrásokból is egész tekintélyes summák futottak be, ezekből vásárolhattak a múzeumok.

— *Tehát nem az államkasszából?*

— Az állami dotáció csurrant-csöppent, bár néha, ha nagyon-nagyon kellett, tekintélyesebb summát is kaptunk. Sohse felejttem el, amikor az Erdődy-család följajánlotta a trónkárpitot, Mátyás király trónkárpitját megvételre. Rögtön rohant a Nemzeti Múzeum történeti osztályának igazgatója, Zichy István a minisztériumba, és kiharcolta, hogy megvegyék.

— *Tartott ez 1940-ig...*

— Még valamit... A Nemzeti Múzeum ásványtára akkor, hála Semsey és Krenner együttműködésének, a kontinens első ásványtára volt, nála gazdagabb Európában csak a British Múzeumé. Rengeteg külföldi látogatónk volt, nem volt külföldi szakember vagy amatőr gyűjtő, aki ne tartotta volna kötelességének meglátogatni minket, és mind azzal távozott, hogy sokat várt, de még többet kapott. Pedig ötödrészét nem látták a kincsnek, mert a fiókok is durranásig tele voltak ásványokkal, amit emberi szem évtizedek óta nem látott, amit évtizedek óta vastagon borított a szép, szürke, zsiros múzeumi por.

— 1940-ben hová kerültél?

— 1940-ben kinevezést kaptam a szegedi tudományegyetemre. 1921-ben tulajdonképpen a Kolozsvárról áttelepült egyetem került Szegedre, és amikor Kolozsvár visszakerült ideiglenesen Magyarországhoz, akkor ez visszaköltözött Kolozsvárra, a régi professzorok, akik még onnan jöttek el, egész magától értetődően visszamentek, így az itteni ásványtani tanszék professzora, Szentpéteri Zsigmond is, és az ő helyére neveztek engem aztán ki, az akkor ily módon „újonnan” alapított egyetemre.

— *Megérte eljönni Budapestről?*

— Meg. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy 1950-ben, amikor egykori pesti professzorom, Mauritz Béla nyugdíjba ment, a budapesti egyetem természettudományi kara engem hívott meg utódjául. A dékán, a nagy kolloid-kémikus, Buzágh Aladár lejött ide, hogy tolmácsolja nekem a kar meghívását. És akkor minden gondolkodás nélkül kijelentettem, hogy nagyon hálás vagyok a meghívásért, de nem megyek Pestre vissza. Maradok Szegeden. Én ahhoz már nem érzek erőt, hogy másodszor is egy új intézetet építsek föl, mert teljesen újra kellett volna szervezni az intézetet. És nagyon-nagyon jól érzem magamat itt. Óriási csalódottsággal távozott Buzágh Aladár, mert egyáltalán nem szokták meg a pestiek, hogy ha egy pesti egyetem meghív valakit vidékről, az visszautasítsa a meghívást.

— *Van-e Magyarországnak olyan bányája, ahol nem jártál?*

— Nincs.

— *A legújabbak közül sincs?*

— Láttam a legújabbakat is, igaz, hogy részben még kezdeti állapotban, például Recsket, de olyan bánya, ahol én nem jártam, nincsen. Olyan kőfejtő is kevés akad, mert bánya és kőfejtő között van különbség, ugye, a bánya, az mélyművelet, a kőfejtő pedig felszíni. Igaz, hogy bányák is vannak a felszínen, de ahol csak kőzetet vagy útépitésre való követ fejtenek, mint például a Balaton vidékén, azok kőfejtők, nem bányák. Vagy a Buda környékiek is kőfejtők.

— *Ezekben mit lehet találni? Óriási kötömegek, minden szép ásvány nélkül...*

— A szép ásvány sehol sem gyakori. Nemcsak a kőfejtőkben, a bányákban sem. De azért olyan kőfejtő, ahol néhanapján egy-két szép ásvány elő ne jönnön, alig van. A balatoni bazalt kőfejtőkben is akad néha egy-egy hólyag-üreg; ritka, hogy ezek belsejében egy pár szép kristály elő ne fordulna. Ugyanígy Dunabogdány andezitje teli szép ásványokkal.

— *Magyarország ásványai. Egyszerű cím. Azt hiszem, ezt a könyvet mégis nagyon nehéz lehetett megírni.*

— Én a *Magyarország ásványait*, mihelyt a doktorátust letettem 1920-ban, rögtön elkezdtem írni. Olyképpen, hogy összeszedtem minden összeszedhető adatot 200 évre visszamenőleg, hazai és külföldi szakfolyóiratokból, könyvekből. Óriási tömeg jegyzet gyűlt egybe. A Kárpát-medence, tehát az egykori

Magyarország ásványait akartam feldolgozni, azonban 1945-ben az egész anyag elpusztult.

— *Több évtizedes munka eredménye.*

— 1920-tól 1945-ig dolgoztam ezen. És a munkám akkor elpusztult. Itt volt az egyetem épületének pincéjében a tömeg kézirat, és sajnos megsemmisült.

— *Lehet egy ilyen munkát újratekinteni?*

— Nem lehet, és nem is kezdtem el újra, hanem elkezdtem a mai Magyarország ásványainak feldolgozását. Ez is újabb húszévi munka volt, húszesztendei munka eredménye az a könyv, amelyet az akadémia adott ki 1966-ban, sajnos, mindössze 1200 példányban, és most lássatok csodát, ez az 1200 példány tíz nap alatt úgy elfogyott, hogy tíz nap után akartam szerezni, mert a kapott 12 tiszteletpéldányomat már elosztogattam — végül a szüleimtől kellett visszakérnem azt a példányt, ami most az enyém.

— *Gyakran vitatkozom, hogy gazdag-e Magyarország ásványi nyersanyagokban. Sokszor azt mondják: szegény. Ez nem igaz. Közepesen ellátottnak lehetne nevezni. Ez azonban a nyersanyag. És ásványokban, esztétikailag szép ásványokban gazdag-e vagy szegény Magyarország?*

— Kimondottan szegény. Igazán szép ásvány Magyarországon nagyon kevés helyen fordul elő, és e helyek közül első helyen áll Rudabánya, amelynek oxidációs zónájában, tehát a felszínhez aránylag közel utolérhetetlen szépségben fordulnak elő másodlagos rézérc. Érdekes, Rudabánya vasbánya, az ember azt hinné, hogy a másodlagos vasásványok azok, amelyek érdeklik a mineralógust Rudabányán. Nem. Minimális mennyiségben fordul elő, mint a primér vasérc, a sziderit zárványa, a másodlagos rézérc, mégis, ezek a másodlagos rézásványok azok, amelyek Rudabányát mint ásványlelőhelyet külföldön is ismertté teszik.

— *Drágaköveink nincsenek, de vannak-e féldrágaköveink?*

— Féldrágaköveink sincsenek. Díszítőkövek, azok vannak, a Tokaji-hegység alján jáspisok, azután ott van az obszidián, amelyet méltán számítottunk ide, meg egy pár kvarcváltozat. Igazi drágakő nincs, de nem is volt soha. A régi Magyarországnak egyetlen egy igazi drágakőve volt, a nemesopál. Az tényleg az első osztályú drágakövek közé számított, és számít ma is.

— *Valamikor nagyon divatos volt, később hírért vesztette.*

— A nemesopálról az a buta babona terjedt el, hogy szerencsétlenséget hoz. Azt is megmondom, hogy miért terjedt el ez a babona. A nemesopál, ami tényleg nagyon keresett ékkő, drágakő volt, élénk konkurenciát jelentett a Csehországban található egyik nemesgránátfélének, a piropnak. Ezért kellett a közkeveltségét megtörni a nemesopálnak. Esküvöm óta van meg nekem ez a nemesopál tű, és a feleségem tőlem az esküvőre egy nemesopál gyűrűt kapott. 58 éve vagyunk házасok...

— *Van-e kapcsolat az ásványtan és a nyersanyagkutatás között?*

— De hiszen a nyersanyagok nagyrésze ásvány, és a geológusoknak, akik ezek után kutatnak, kell, hogy legyen ásványtani ismeretük.

— *Nem elég az ő számukra, ha mikroszkopikusan ismerik az ásványokat?*

— Már a terepen meg kell ismerniök azt, amit kutatnak. Jantsky Béla, a Velencei-hegység feldolgozója azért találhatta meg a Velencei-hegységben a fluoritot, mert ismerte ezt az ásványt. És a legjobb bányageológusok, mint például az én kedves volt tanítványom, Pantó Gábor, egyben kiváló ásvány-ismerők is voltak, mert másképp egyszerűen nem boldogultak volna a terepen.

— *Igaza volt-e Krennernek, amikor a magángyűjtőket nem szerette?*

— Nem volt igaza. A magángyűjtők, azok missziót teljesítenek.

— *Azzal, hogy a saját lakásukban eldugják az ásványt?*

— Szívesen mutogatják ők mindenkinek, aki kíváncsi rá. Nagyon ritka az olyan magángyűjtő, aki annyira féltékeny, hogy nem mutogatja a darabjait. Nem volt igaza Krennernek, mert — még egyszer hangsúlyozom — minden magángyűjtő kultúrmissziót teljesít. Az államnak soha sincs arra pénze, hogy minden útra elküldje az ő embereit, hivatalos gyűjtőútra, a magángyűjtő viszont mindenhová elmegy, mindent felkutat, ahol reménye van, hogy gyűjthet valamit, és a legtöbb nagyon szép eredménnyel gyűjt, sok érdekes dolgot hoz be, talál meg. És minden múzeum végeredményben a magángyűjtőknek köszönheti a legtöbbet, a legszebb ajándékokat.

— *Mióta éltek ebben a lakásban?*

— 1945 óta. De én ezt nem lakásnak tartom, hanem otthonnak. És én ki-mondhatatlanul boldog vagyok, hogy otthonom van.

— *Mi a különbség?*

— Az otthon, az személyiség. Mutasd meg otthonod, megmondom, ki vagy.

— *A saját otthonodban mire mutatnál rá, mint jelekre, amelyek ezt a lakástól megkülönböztetik?*

— A könyveimre, a képeimre, és arra a pár dísz tárgyra, amit szereztem. Két dolog volt, amit én egész életemen keresztül gyűjtöttem, a kövek és a könyvek. Az ásványgyűjteményem olyan nagy, több mint kétezer darabból áll, hogy az nem férne el itthon, azt átadtam az egyetemnek, a szegedi ásványtani intézetnek a gyűjteménye tulajdonképpen az én gyűjtésem.

— *És ez épen megmaradt?*

— Negyvenszázalékos volt a háborús vesztesége.

— *És a könyveidben?*

— A könyvekben is volt veszteség, éspedig olyan ügyesen kiválogatva, hogy meg vagyok győződve, hogy egy másik könyvbarát volt az, aki megszábadított engem a könyveim egy részétől.

— *A képeitek?*

— Amikor Budapesten laktunk, látogatója voltam az úgynevezett vagyonmentő vásároknak. Ezek aukciók voltak, s amennyire szerény erszényemből telt, próbáltam itt képeket szerezni. Azt a Rippl-Rónait például így vásároltam.

Később, amikor — már mint professzor — Nagybányára látogattam, valamennyiünk előtt ismert Nagybánya, nemcsak mint bányaváros, hanem mint a magyar piktúrának egyik igen-igen nevezetes városa, akkor ott is szereztem képeket.

— *Magyarország egyik kincsestárában vagyunk, kétezer ásvány közepette, Szegeden, a József Attila Tudományegyetem ásványtani tanszékén, Koch Sándor gyűjteményének termében. Mennyi időnek a gyűjtése van itt?*

— Nagy időnek, több mint háromnegyed évszázadnak. Itt tartom a kezembben azt a darabot, amely az egész folyamatot elindította, amely hivatásomat megszabta. Ez az a darab, amely a budai Kis-Svábhegyről származik. Kocsányon ültek a szemeim a gyönyörűségtől, édesapám rögtön megvette a darabot, hazavittem, s attól kezdve rabja lettem az ásványoknak. 1902-ben született tehát a gyűjtemény, és utóbb, a sok, már említett kirándulás után, amelyeket még fiatalon tettem édesapámmal, eljutottam a legjelesebb bányahelyekre, a bánsági karsztvidékre, az Erdélyi Érchegységbe, azután a szatmári bányavidékre, a Gömör megyei bányákba. A gyűjtemény legnagyobb hányada — ez a fenti bányahelyekről már kikövetkeztethető — 1914 előtti. És ezeknek a bányáknak, ahonnan ezek a darabok származnak, jó része már nem is működik.

— *Beszéltünk már a fülöppitről. Van-e még olyan ásvány, amelyet Koch Sándor fedezett föl?*

— Több is van. A fülöppit mellett a *kiscellit*et, ez egy gyantaféleség, egy borostyánféleség, azután egy új bizmutásványt, és legutoljára a *mátraít* jutott, ez Gyöngyösorosziból származik.

— *Lehet-e még valahol a világon új ásványt találni?*

— *Hogyne.*

— *De hiszen már oly széles geológiai és ásványtani kutatások folynak több száz év óta, és különösen a huszadik században. Hogy bújlik el még mindig egy ásvány a kutató szeme elől?*

— Ne felejtjük el, hogy az ember még mindig a földkéregnek csak egy egész kicsi részén vizsgálódik. 10—12 kilométer a földkéreg vastagsága. Az ember mindig mélyebbre és mélyebbre hatol, és mindig kerülnek elő újabb és újabb ásványok.

— *S ezekből nagy mennyiség van? Fülöppitből például?*

— És azt hiszem, már nincs is. Újabb nem kerül elő. A *csiklovait* nevű ásványból pedig, amelyet a bánsági Csiklováról írtam le, szerény tudásom szerint egy példány volt a Nemzeti Múzeum ásványtárában, ez is elégett 1956-ban, úgyhogy már nincs belőle példány.

— *Tulajdonképp nem is bizonyítható a létezése?*

— *Ahogy mondd.*

— *Legutóbbi munkája Koch Sándornak az volt, hogy a több mint 30 év után hazakerült magyar koronát vizsgálta meg. Milyen szempontból?*

— Az én feladatomban volt a magyar korona köveinek vizsgálata. 1938-ban egyszer már vizsgáltam a koronát, akkor is engem kértek föl a magyar szent korona köveinek vizsgálatára. Nem akarom mondani, hogy drágaköveinek, mert mai értelemben vett drágakő a koronán nincsen.

— *Hanem mivel van díszítve?*

— Elöl egy nagy zafír, de nem tiszta, nem átlátszó zafír, tele van zárványokkal, nincs formára csiszolva, csak simítva és polírozva, hiszen a régieknél a köveknek elsősorban a nagysága számított, ők nem akarták a nagyságot azzal csökkenteni, hogy formára csiszolták. Hátról, ellenhelyzetben a nagy zafírral, egy kisebb zafír van, az már formára csiszolva, de az sem átlátszó kő. Így ez az, amit ma drágakőnek nevezünk. E két zafíron kívül elsősorban nemesgránátok, almandinok vannak a koronában — és két üveg. Ez a két üveg szemmel láthatólag később helyeztetett be, nem is illenek teljesen a keretbe, és a felületük teljesen le van kopva. Így ha az ember ránéz a koronára, rögtön látja, hogy hopp, ezek nem lehetnek kemény drágakövek, mert homályos és kopott a felületük. És persze gyöngyök, meg egy rózsaszín turmalin... nincsenek itt nálam a jegyzeteim...

— *40 év a katedrán, ebből 29 év Szegeden. A pedagógusok egy része szinte megátkozta a pályát, a másik része megáldja. Hogyan emlékszel vissza pedagóguspályádra?*

— Csak úgy emlékezhetem, hogy százszor előlről kezdeném. Nálam ez nem pálya volt, nálam ez hivatás volt.

— *Miért jó tanítani?*

— Ha az ember valamit szeret, ha az ember valaminek örül, akkor azt mással is szereti közölni. Én a tanítványaimat mindig úgy tekintettem, mint egy nagy családot, akikkel szerettem volna megosztani az örömeimet. Különbözőben is, az ásványok annyira mellőzött tagjai a természetnek. A virágokat sokan gyűjtik, sokan szeretik, az állatokat sokan szeretik, az ásványokat az emberek nagy része egyáltalán nem ismeri. Hát én szerettem volna az ásványokat, amelyeket annyira szerettem, megszerettetni másokkal is. Ez részben sikerült.

— *Tíz éve már, hogy nem tanítasz. Van-e valami kapcsolatod a régi tanítványokkal?*

— Igen. Olyan kedvesek, hogy felkeresnek, nemcsak az itthoniak, hanem külföldről is, akik szétszóródtak, vagy akik külföldi megbízásból egy ideig dolgoznak valahol, távoli földön, mint például Szurovy Géza. Megemlíteném néhány egészen kiváló régi tanítványomat. Budapesti magántanár koromban ott volt Kertai György olajgeológus, ott volt Panthó Gábor, a magyar bányahelyek kiváló geológus és geokémikus kutatója; ott volt Méhes Kálmán, aki kinn kutatott Afrikában. A szegedi tanítványok közül elsősorban tanszéki utódom, Grasselly Gyula akadémikus, azután Kriván Pál vagy Dank Viktor, a mai olajipar egyik vezető egyénisége. De még sokan foglalnak el vezető helyet a geotudományokban.

— *Nevezetes tanártársaidról kérdeznék még. Főleg azokra gondolok, akikkel a szegedi egyetemen együtt kezdtetek vagy együtt dolgoztatok egy ideig.*

— A szegedi egyetemen legnevezetesebb tanártársam, persze, Szent-Györgyi Albert. Mikor megalapítottuk a Szegedi Ifjúságot, a SZEI-t, akkor Szent-Györgyi Albert volt a díszelnök, és én voltam a tanárelnök.

— *Mit csinált ez a társaság?*

— Kulturált Szegedet. A SZEI csinálta például a híres Hamlet-előadást, Szent-Györgyinek az égisze alatt. Szegedi egyetemi hallgatók előadták Shakespeare Hamletjét, olyan óriási sikerrel, hogy az előadást meg kellett többször ismételni. Folyóiratot adtak ki, és múzeumokat látogattak.

— *Mindezt az 1940-es évek első felében...*

— ... egész 44-ig...

— ... elég nehéz politikai körülmények között...

— ... nagyon nehéz politikai körülmények között...

— *Kikkel dolgoztál még együtt?*

— Tanártársam volt itt a karon Riesz Frigyes, a magyar matematikának kiemelkedően nagy alakja, Bruckner Győző jogász, a magyar organikus kémiának egyik legkiválóbb képviselője, Ábrahám Ambrus, Greguss Pál botanikus, Rédey László szintén a matematikának a kiválósága...

— *Sík Sándor is tanított Szegeden. Volt vele kapcsolatod?*

— Volt kapcsolatunk, éppen a SZEI révén, mert Sík Sándor is gyakran szerepelt a SZEI-ben előadásával. Sík Sándor előadásaira olyan rengetegen jöttek, hogy nemcsak a nagytermet, az auditorium maximumot töltötték meg, de a lépcsőház, a folyosó is tele volt hallgatósággal, az előadást meg kellett ismételni.

— *Szegedi működésed során mindig csak köztanár voltál?*

— Sajnos nem. Hét tanéven keresztül dékáni tiszteletet viseltem. Sose szerettem az adminisztrációs munkát, sokkal jobban szerettem, ha az intézetben dolgozhattam, de a karnak és a minisztériumnak a bizalma három ízben fordult felém, egyszer egy esztendeig, és kétszer egymás után három esztendeig.

— *A felszabadulás előtt vagy után?*

— A felszabadulás után. Azt az egyet megmondhatom, hogy 56-ban is én voltam a dékán.

— *Nem lehetett túl könnyű.*

— Szerencsére csak két hétig feküdtem utána idegkimerültségben...

— *Térjünk vissza inkább a „kövekhez”... E gyűjteményben milyen rend szerint vannak az ásványok elhelyezve?*

— Az ásványokat genetikai rendszerben helyeztem el. Genetikát, említettem volt, vagyis az ásványok keletkezésének tudományát Magyarországon én adtam először elő, és mindig szorgalmaztam, hogy a Nemzeti Múzeumnak a régi, nagy gyűjteményét, amely sajnos megsemmisült 56-ban, ne raktárszerűen

kezeljük és ne rendszertanilag állítsuk ki, hanem legalább egy részét genetikai szempontból. Nem sikerült elérnem. Na, itt aztán megvalósítottam.

— *Amikor a genetikát bevezetni próbáltad a magyar tudományban, nem találtál egyetértésre a szakmában?*

— Hát nem. Az emberek a megszokott rendtől nagyon nehezen térnek el. De aztán tudomásul vették, és ma már egészen magától értetődő, hogy az ásványtanban a genetika igen-igen fontos tényező, és az egykor oly hihetetlenül unalmas és hihetetlenül fárasztó geometriai kristálytan, amellyel minket egy fél éven keresztül egyre jobban gyötörtek, ez egyre jobban visszaszorul.

— *A Föld kérgében az ásvány egyszer megszületik. Utána többé nem változik.*

— Itt a tévedés. Az ásvány nem él, de változik. Az ásvány sem állandó. Mert abban a pillanatban, mihelyt az ásványok nem változnának, hanem állandóak maradnának, megszűnne a földi szerves élet is. Hiszen a növények, majd pedig a növényekből táplálkozó állatok nemcsak levegőt, oxigént és desztillált vizet igényelnek, hanem igényelnek még ezen kívül legalább 12 elemet, amely nélkülözhetetlen számukra, mint a foszfor, a vas stb., s ezeket mind a talajból veszik, a talajba viszont az ásványokból kerülnek. Tehát a szervesetlen kéreg, az ásványvilág nemcsak támaszt ad a növényvilágnak, de táplálékot is.

— *Amikor a biológiában genetikáról beszélünk, nemzedékek egymást váltására gondolunk. Hasonlóan az ásványok világában?*

— Talán valami hasonlóság van. Az ásványvilágban a genetika jelenti az ásványok keletkezését és az egyszer keletkezett ásvány változását.

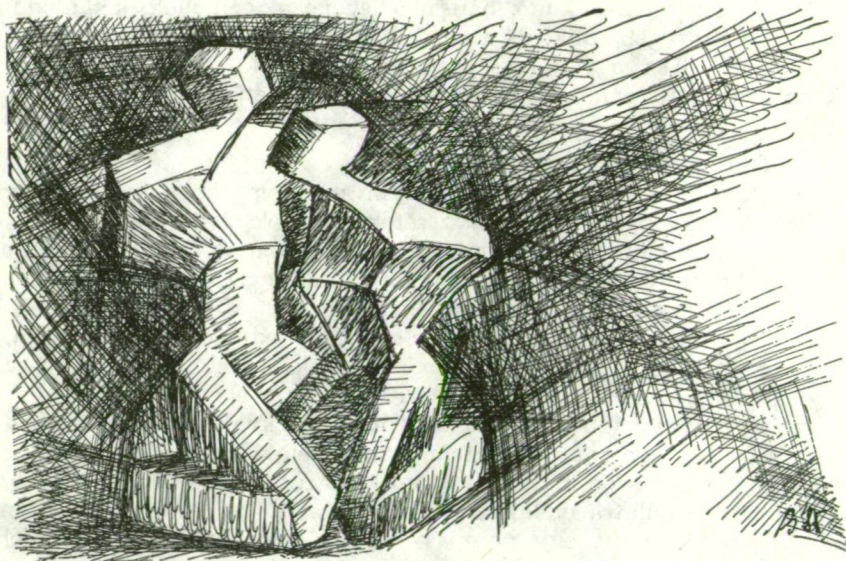
— *Egymásba átalakulását?*

— Egy ásvány nem állandó, hanem a levegő oxigénjének, kéndioxidjának stb. hatására változik, bomlik. És a bomlástermék, az egy más ásvány. S az ásványoknak a bomlása, a változása szüli az elemeknek azt a tömegét, amely a vízbe kerülve táplálja a növényvilágot és azon keresztül az állatvilágot.

— *Búcsúznak...*

— Kitettem ide néhány ásványt. Nem mondom, hogy a kedvenceimet, mert én minden ásványt egyformán szeretek. De ezek olyan szépek, hogy talán a laikusokat is érdeklik. Itt van például ez az *antimonit*-csillag. Az antimonit-sugarak úgy helyezkednek el, hogy csillagot imitálnak. Itt van ez a „madár-fészek”. Nemcsak szép, hanem igen értékes darab is. Mondanom se kell, hogy ezek a kicsi tojások benne voltak, amikor egyik legkedvesebb tanítványom, Kertai György ezt a darabot találta. Itt van ez az érdekes selmecebányai kvarc, tessék megnézni: két generáció, az első generáció adja a nyelet, a második generáció adja a nyélen a vastagabb kristályt, a német jogarkvarcnak nevezi, én a magam részéről dúcos kvarcnak neveztem el, mert emlékeztet a galambdúcra. Itt van ez a csodálatosan szép másik antimonit. Sugaras-rostos voltával és ragyogó fényével igazán csodálatra méltó szépségű darab. Itt van ez a példány korondi forráskő gélpirittel, mint egy pompás intarzia, úgy fest, díszkőnek lehetne használni, valószínűtlenül szép. És itt van gyűjteményem egyik legérdekesebb darabja, az ezüstnek a telluridja, a *hessit* nevű ásvány, melynek ez az Erdély-

ből származó példánya az egyik ismert legnagyobb hessitkristály. Itt járt egy amerikai kolléga, megnézte, és azt mondta, hogy abban a pillanatban letesz érte 500 dollárt. Hát, mondom, ne fáradjon. Jó ez a darab itt is, nekünk. Vagy nézzük ezt az újabb antimonitot, hát nem egy fenyőerdőre emlékeztet? Az ásványoknál nemcsak a forma, az alak, a fény, a szín az, ami megkapó, hanem az a hihetetlen variabilitás, ami az ásványok világában van. Két darab ugyanaz az ásvány, ugyanarról a lelőhelyről. De nem kettőt, húszat, ötvenet tudnék mutatni, és mind más. És az egyik szebb, mint a másik. Ezek után ne csodálják, hogy az ásványok világa, immáron több mint háromnegyed évszázada, annyira közel áll szívemhez, és közel is fog maradni addig, ameddig élnem adatik.

BELICZAI MÁRIA RAJZA

KISS GY. CSABA

Nemesi polgárosodás a századfordulón

(MARIA DĄBROWSKA: ÉJJELEK ÉS NAPPALOK,
BABITS MIHÁLY: HALÁLFIAI)

Két regény tükrében szeretnénk bemutatni a közép-európai polgárosodás ellentmondásait. Nem arra kívánunk vállalkozni, hogy Dąbrowska és Babits művének történelmi hűségét tegyük mérlegre. Az ábrázolt világ autonómiájából indulunk ki, az írói teremtés öntörvényű mivoltából. Ugyanakkor az a meggyőződésünk, hogy a két író nagyszabású tablójából tanulságos adalékokat kaphatunk a lengyel és a magyar mentalitás történetéhez. Elfogadhatjuk Rónay László véleményét: „Kevés olyan történelmi szakmunka akad, melyből érdekletesebb képet nyerhetnénk a század utolsó évtizedeinek belső mozgásáról, mint e regényből.” (Szabálytalan arcképek. Budapest, 1982. 82.). S az „Éjjelek és nappalok” széles társadalmi panorámájára ez talán még nagyobb mértékben érvényes.

Maria Dąbrowska tetralógiája 1932 és 1934 között látott napvilágot, a „Halálfiak” 1927-ben jelent meg. Mindkét regény számadás igényével készült; az első világháború előtti lengyel, illetőleg magyar társadalom olyan tablójának, amely egy család nemzedékeinek sorsában mutatja be, milyen utat tett meg a nemesi származású középosztály. Az „Éjjelek és nappalok” és a „Halálfiak” megközelítőleg egybeeső történelmi korszakot ábrázol, az 1880-as évektől az első világháború kitöréséig terjedő időszakot (egészen pontosan Babits művében az utolsó olyan esemény, amely azonosítható valóságos eseménnyel, 1909-ben történik; Dąbrowska regényének utolsó lapjai az első világháború kezdetét mutatják be). A két mű az európai irodalom klasszikus családregényeivel áll tipológiai rokonságban, s ennek a műfaji változatnak rendszerint gazdag az ábrázolt világa, különösen az életformát, a szokásokat tekintve. A lengyel és a magyar író tablóján a hagyományos középnemesi világ elmúlását, átalakulását szemlélhetjük.

A szereplők külső jellemzése rendszerint részletes, első megjelenésük alkalmával ismerjük meg testalkatukat, arcvonásaikat, jellegzetes gesztusaikat, öltözetüket, az olvasó valóságosan is könnyen el tudja képzelni őket. Leíró mondatokban közli — legtöbbször az elbeszélő — ezeket az információkat, például az „Éjjelek és nappalokban” így látjuk Agnieszkat mint intézeti diáklányt: „Agnisia hosszú, szőke copfjai, fekete moaré masniba kötve és előre dobva, élénk színükkel elragadóan festettek a kabátka sötét gyapjuszövet anyagán.

(...) ... matrózkalap, új fekete harisnya, himzett gallér, fodros kötény." (ÉN-I. 456.) A hajviselettől a divat és a szokások, a gesztusok, beszédmód megannyi részletéről tudósít bennünket a magyar és a lengyel regény is. A szereplők külső jellemzését egészítik ki gyakran azok a visszatérő motívumok, amelyek egy-egy magatartás, helyzet szimbólumává válnak és így a művek jelentésrétegében is szerepet játszanak. A pszichikai folyamatok sokoldalú bemutatása során íróink élnek azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a lélektan új felismerései kínálnak. A szereplők lelkiállapotának, pszichikai magatartásának bemutatása többféle módon történik, az elbeszélő közléseitől a belső monológig. Dąbrowska és Babits is mestere a lelki folyamatok ábrázolásának, kitűnő megfigyelésekkel, nemegyszer egy-egy képbe sűrítve jellemeznek egy helyzetet.

A realista poétikának megfelelően részletező leírások tudósítanak a szűkebb és tágabb környezetről, a szobabelsőktől kezdve a családi házon át a városig és a tájig, mindazokról a helyszínekről, ahol megfordulnak a regények szereplői. Így természetesen sokszínűen jelenik meg a korabeli magyar és lengyel mentalitás számos részlete, elsősorban a nemesi középosztály élete, a kisvárosi világ. Megismerhetjük egy réteg magatartás- és viselkedésformáit, reflexióit helyzetére, a változásokra, nem utolsósorban pedig értékrendszerét. De a társadalom többi rétegéről is kapunk információkat: osztályokról, csoportokról, nemzetiségekről. A történelmi idődimenzióban megjelennek a kor politikai-történelmi eseményei, belpolitikai és világpolitikai változások, társadalmi konfliktusok. És természetesen a nemzeti történelem egy adott korszaka, jellegzetesen közép-európai nemzeti ideológiák, a megszállók elleni harc kérdései (lengyel közegben), a monarchiában elfoglalt felemás magyar helyzet problémái.

A családregegy műfaji változatára jellemző a családi körrel kapcsolatos tervek és a családi események (keresztelő, lakodalom, temetés) leírása. Az „Éjjelek és nappalok” különböző lakásai a kisvárosban és a falusi birtokon élő nemesiség, nemesi származású értelmiség életének helyszíneit jelentik meg. Megismerhetjük Bogumil és Barbara első lakását a krepai uradalomban, majd a serbinówi udvarházat, ahol Bogumil és családja a későbbiekben lakik, a kaliniéci Ostrzeński ház helyiségeit. Csak néhány jellemző leírást idézünk föl Dąbrowska regényéből. Egy középosztályi, városi szobabelső, Ostrzeński nagymama szobája: „Az ablakban vörös virágos kaktuszok állottak, s a falon az Ostrzeński-házaspár — Adam és Jadwiga — fiatalkori arcképe lógott. (...) Az arcképek alatt, a komód fölött, ferdén, egy halotti gyertya függött szalaggal átkötve, meg egy száraz koszorú; a komódon Julian fiának és meghalt lányának fényképe állt, előttük pedig egy alacsony öblös majolikaváza, amely belül kivájt, ledöntött fatörzset ábrázolt. A fatörzs mellett még egy majolika kerítés is volt, melyhez egy befont hajú majolikavadász támaszkodott, tizennyolcadik századi öltözetben, puskával a kezében.” (ÉN-I. 209.) Ostrzeńskiék lakásának szalonja is jellegzetesen középosztályi miliőt idéz fel: „A szalonba nem hatolt be az udvarról a hőség, mert csukva voltak az ablakok, s a fényesre kefélt padló és a velencei tükör ragyogása csak fokozta a kellemes frissesség és hűvösség illúzióját. A meggyiszínű bársonybútorok fölé a Daniel bácsi és Bodzio által nevelt pálmák terjesztették ki merev leveleiket. Az ablak- és ajtómélyedéseket aranyzással átszőtt, sötétvörös függönyök fedték.” (ÉN-I. 408.) Holland csendéletre emlékeztető a serbinówi udvarház ebédlőjének a rajza: „Az ebédlőt hűvös, barna félhomályba vonta a verandát befutó vadszőlő. Bogumil elkésett, már nem ült az asztalnál senki. A sötétkék drótburák alatt aranylott

a méz, illatoztak a már kissé száraz, köménymaggal pettyezett gomolyák, darazsak ütődtek az üvegharanggal borított ringlós kosárhoz; a gyümölcsön itt-ott gyantacseppek csillogtak. A fekete-tölgyfa tányéron kovásztalan kenyér-szeletek tornyosultak, a testes vajdarabot a nem eléggé kinyomott víz zavaros cseppjei harmatozták be.” (ÉN-I. 428.).

Babits regényében nem találkozunk a tárgyi világ olyan intenzív gazdagságával, mint Dąbrowska művében, nála inkább az impresszionisztikus leírás dominál, színek, hangulatok sűrűsödnek egy-egy képbe. Így elevenedik meg például egy szobabelső Döme bácsi sóti házából: „...egy egész nagy pipa-gyűjtemény, fából faragott láncok, amelyeket szabadsághősök készítettek a tömlőben, egy lapos vadászpohár és szarukürt, különböző tréfás markolatú sétatálcák, nagyszerű agancsok és egy kagyló, amiben a tenger zúgása hallatszott.” (H. 49.) A helyszín nem teljesen „objektív”, a tér elemeinek hangulata bizonyos értékmozzanatot hordoz, jelképes értelmet nyer, magatartást jellemez. Döme bácsi mentalitásának jobb megismerését szolgálja préházának bemutatása, időszerütlenné váló gondolkodását, konzervatívvá váló eszményeit: „Míg Döme bácsi kinyitotta a nehéz préházajtót, visszafelé forduló kulcsával, s kicsapta a préházszoba ablaktábláit, hol fülledt hűvösség fogadta az embert, avas bőrszaggal, mely Döme nyáron ott tartott bundájából és csizmájából eredt; előtűntek a hazafias képek, Árpád emeltetése s Batthyány kivégzése, valamint a Vadász-naptár is; síp, agancsok, tarsoly.” (H. 187.).

Gyakran szerepelnek mindkét regényben a közösségi élet terei, a kisvárosi bolt, a cukrászda Kaliniecben, a Sót melletti Csörge-tó fürdője, a sóti kaszinó, a századelő pesti kávéháza és mulatója stb. A regények kompozíciójában fontos, jelentéshordozó tér a családi köré. A ház sajátos formája, az udvarház lényeges jelentőségű. A regények nemesi családai már elvesztették ősi udvarházukat, városban élnek, illetőleg birtokon ugyan, de nem a sajátjukban. Mégis az ősi fészkek képzete határozza meg a családok otthonát, amely tradíciók őrzője és az egész nagycsalád számára nyitva van. Ilyen Babits regényében a préház a szőlőhegyen, Döme bácsi régi háza Sóton, ahova beköltözik a Sátordy házaspár, és mindenekelőtt a gádorosí Rácz ház; Dąbrowska regényében pedig Ostrzeńskiék lakása Kaliniecben Barbara fiatalága idején, majd főként a serbinóvi udvarház, ahol a Niechcic család lakik hosszú éveken keresztül. Itt játszódnak le a családi élet eseményei, az egész Familia találkozói, amelyek fontos szerepet játszanak regényeinkben. A nemesi családok számára a hagyomány nagy jelentőséggel bír, éppen a két vizsgált mű jelen idejében múlik el a régi életforma számos mozzanata, szokása. Az „Éjjelek és nappalok” családi krónikája tudósít az első nemzedék sorsáról, a nagymama idejében még létezett az egész nemzetséget (ami a nagycsaládnál is tágabb közösség) összefogó kapcsolat, kölcsönösen segítették, támogatták egymást: „özvegyosorra jutva, Jadwiga Ostrzeński tanácsos rábeszélésére, ki kötelességének érezte, hogy könnyelmű rokonának családját pártfogolja...” (I. 11.).

A család tulajdonképpen nagycsaládot, nagyszülőket, szülők és gyermekek közegét jelenti a két regényben. Az európai irodalom családregényeihez hasonlóan fontos szerepet kap a két műben a családi összefüggések leírása. Esküvők, születések, nagycsaládi találkozók, közös étkezések, ünnepek jelölik a családi kör terét. Szokásokat ismerhetünk meg, a családi érintkezés középosztályi formáit, lengyel és magyar nemesi változatban. A családi események, az élet fordulói, a jeles napok jelzik a családtörténeti idő ritmusát is: keresztelők, lakodalmak és temetések. Dąbrowska regényében például a nagymama

temetése (hosszú leírás az I. kötet 231–235. lapján), a felravatalozástól a templomi búcsúztatáson át a sírba helyezésig és az egész nagycsalád részvételével („Ezen a napon vagy harmincan ültek ebédhez Serbinóvban.” — I. 234.) rendezett halotti torig; a családi összejövetelek Ostrzeńskiéknál Kaliniecben. A „Halálfiában” különösen a Rácz házban töltött karácsony marad emlékezetes: az együtt töltött szenteste, az éjféli mise, az ünnepi ebéd. Ahogy az elbeszélő kommentálja az ünnep családi jelentőségét: „Szent Karácsony az Otthon ünnepe: amikor Gádorosra gyűlni — ki a Cenci házából szállt világgá — nem kevésbé természeti törvény a vándormadarak menetrendjénél.” (H. 479.) Itt alkalmunk van megannyi megfigyelést tenni a szokásokról, az étrend részleteiről: „... a párolgó nehéz tál leves a hímzett futón állt, s a ház asszonyainak helyét szokás szerint csak üresen maradt székek jelölték.” (H. 495.), a leves után illik valamennyi bort fogyasztani („Negyven csöpp a leves után” — ahogy Jozsó megjegyzi), majd pulykacomb következik, végül a sütemény: mákos és diós patkó.

S itt már a szokásoknál tartunk, az életforma összetevőinél, megannyi apró adalék a közösségi élet kereteiről, az illendőség szabályairól, a patriarkális nemesi szokások lassan elmúló formáiról, a nemesi származású középosztály életének mindennapjairól a múlt század legvégén és a huszadik század legelején. A nemesi hagyományok a különböző falukban levő udvarházak öröksége, ahol ünnep volt, ha vendég érkezett, a szomszédság, a család összejövetelei alkalmat jelentettek véleménycserére, politizálásra éppúgy mint szórakozásra, a fiatal nemzedék bevezetésére a társaságba, ismerkedésre, udvarlásra. Ez az életforma a birtokos nemességből kicsúszott Niechcic és Rácz—Sátordy család életében már csak nyomaiban van meg. Bogumil Niechcic intézőként nem egyenrangú partnere a földbirtokosoknak, így közege inkább a honorácioroké, falusi értelmiségieké: „... Niechcicék ellátogattak néha Ladáékhoz, vagy más boreki ismerőseikhez: a törvényszéki titkárhoz, a postamesterhez, a paphoz, meg néhány környékbeli bérlőhöz.” (ÉN-I. 54.). Kaliniecben pedig Barbara ifjúkorában rendez összejöveteleket bátyja és nővére főiskolás társasága: „s délutánonként, esténként összegyűltek Daniel kollégái, Teresa barátnői tea mellett; felolvasásokat rendeztek, énekeltek és táncoltak. (...) (ÉN-I. 13.). Az „Éjjelek és nappalok” negyedik kötetének (Szembe-szél) második részében (II. 549—562.) egy század eleji nemesi vendégségről olvashatunk beszámolót. Egy rokonukhoz hivatalosak Niechcicék, abban a közegben lehetnek itt, amelybe származásuk szerint tartoznak. Először megtörténik a bemutatás: „... a ház úrnője nyomban pártfogásba vette őt is [Barbarát]; odakísérte az éltes néniéké, s fekete ruhájukon antik brosst viselő, kimérten udvarias hölgyek közé.” A vacsorát az ebédlőben fogyasztják el, közben főként az ősökről beszélgettek, a családfáról, „a beavatottak intim nyelven”.

A magyar regényben a közösségi szórakozás — borvidékről lévén szó — megszokott formája a pincszer: „A szőlőt azonban bizonyos regényesség övezte: Gádoros egyetlen romantikája.” (H. 671.). Társasági összejövetelek Sátordeyknél szűkebb körben, ahol kártya és beszélgetés volt a fő attrakció. A kisvárosi kaszinó, ahol az úri társaság mulatott: „... és Sónak megvoltak a maga hősei. Gida báró a Pénzdobálás hőse volt... Gőzsy Pepi a duhajság hőse. De úri duhajságé. (...) Egy-egy muri három napig tartott.” (H. 81.). Cigánymuzsika és bor voltak a mulatság fő kellékei. De találkoznak mindkét kaliniecben a polgárosuló életmód közösségi helyszíneivel is, az említett kalinieci cukrászdával, ahol Janusz egy pohár borra hívja meg Agnieszkát (ÉN-II.

184.), a pesti kávéházzal („A Siena-kávéház meghomályozott tükreivel, kényelmes, kopott feketebőr karosszékeivel, s nagy kerek márványasztalival...” (H. 447.), az éjjeli mulatóval.

A patriarkális régi világból is maradtak még meg szokások regényeink jelenében. Amikor Serbinowban az uradalomban szolgáló gazda fia megnősül, jövendőbelijével megjelenik Bogumilnál: „Templomba indulás előtt a fiatal pár fölment a kastélyba, ahogy a szokás kívánta, tiszteletét tenni és áldást kérni.” (ÉN-II. 98.). Cenci néni a múlt században országos hírű kalendáriumot kap karácsonyi ajándékba: „...a Komáromi Kalendárium: amiben a legjobb időjóslások voltak; a Cenci karácsonyi ajándéka, amit direkt hoztak minden évben Komáromból.” (H. 489.). Érdekes adalék a lengyel és magyar társadalmi érintkezés történetéhez a tegeződés jelentősége és jelentőségének változása a két regényben. Barbara eleinte nem tudja, hogyan szólítsa meg férjét: „Meg kell egy kicsit szomorítanom valakit — mondja Bogumilnak. Még mindig nem merete tegezni, de nem tudta, nem akarta már »önnek« szólítani.” (ÉN-I. 35.). Itt persze meg kell jegyezni, a fordító az ön kifejezéssel a lengyel *pan* (ami első jelentésében annyit tesz magyarul: úr, de általános megszólító forma, ha nem tegeződünk valakivel) szót magyarította. Magyarországon az ön mesterkéltnek számított, nem terjedt el sem a nemesi középosztály, sem a parasztság körében. A sóti szerkesztőségben gondolja Imrus: „A fogadtatás hízelgett neki és zavarba hozta; s még az önözés is, amit valahogyan a Schapringer zsidó voltával hozott összefüggésbe, mert azelőtt csak könyvekből ismerte az »ön«-t.” (H. 358.) Később pedig az egyetemen, polgári származású barátjával kölcsönös magázódást fogadnak, „— Különös — mondta Imrus —, a földijeimmal, a sóti és gádorosi fiúkkal, akikhez semmi szellemi kapocs nem fűz, gyerekkorom óta tegeződöm — és mi magázunk egymást! — A gentryk mind tegeződnek — felelt megvetőleg Rosenberg, s tovább magázták egymást, ami a külszín megvetését jelentette.” (H. 433.) A századfordulás magyar világ érintkezési szabályait merev formák jellemezték, a hierarchia érvényesült a megszólításokban is, a normától való eltérés föltűnt: „(Erzsi, mint ügyvédné, tekintetes volt, akár maga Döme: noha zsidóasszonyok módjára nagyságosnak tituláltatta magát.)” (H. 532.).

A vidéki úri középosztály ábrázolásának gazdag előzményei vannak mindkét irodalomban, a XIX. század lengyel és magyar regényeinek társadalmi tere elsősorban a középnemességé. Ez a nemesi réteg volt a két társadalomban a nemzeti függetlenségi törekvések letéteményese, de részt vállaltak a korszerűbb társadalom kialakításának törekvéséből is, ami természetesen számos súlyos ellentmondást hordott magában. Barbara asszony nagypjáról olvassuk például a regény bevezető családi krónikájában: „...szabadkőműves volt, demokrata, s a napóleoni hadsereg hajdani őrnagya, a francia forradalom eszméinek lelkes híve, de ez nem gátolta abban, hogy vakon ragaszkodjék a hagyományokhoz, a címerhez és a családfához.” (ÉN-I. 10.). Mennyi hasonlóságot találunk vonásaiban az 1848-as szabadságharcban résztvevő, liberális elveket valló Döme bácsival! A társadalmi különbségeket érzékelté az a nemzedék is, mely családtörténeteinkben a második, tehát Miska, Barbara és Bogumil. „Barbara nem tulajdonított származásának semmi fontosságot, bár talán rosszul esett volna neki, ha valaki kétségbevonja” — olvassuk a lengyel regényben az elbeszélő finom észrevételét (ÉN-I. 681.). A vidéki magyar úri középosztály, a sóti kaszinó társasága egyértelműen fönny kívánja tartani kasztszerű elkülönülését: „A többi asztalok nem is számítottak. Zsidók, átuta-

zó vigécek ültek ott, akiken az urak kötelességüknek tartották olyan módon keresztülnézni, mintha a világon se lettek volna: nem megvetésből, hanem mert úriember nem vesz észre idegent.” (H. 71.). Az alsóbb rétegektől való idegenség jellemzi a lengyel regény egyik legnemesebb gondolkodású szereplőjét is: „Barbara is kínosan érezte magát, mikor be kellett Maria kisasszonynak vallania, hogy ő maga személyesen szinte soha nem fordult meg cselédházakban, sem Stry Serbinówban [a szomszédos falu — K. Gy. Cs.]” (ÉN-I. 576.).

Igen tanulságos a nemesi és polgári értékek viszonyának bemutatása a két regényben. A hagyományos nemesi felfogás a kereskedelmet, a pénzt megveti, nem tartja magához méltónak. Ahogy a „Halálfiaiban” megjegyzi báró Wintersberg Gida: „Úr nem nézi a pénzt!” (H. 84.) Vagy amint Daniel Ostrzeński kioktatja fiát: „S neked már megint a pénzen jár az eszed. Venni és eladni, az a legnagyobb disznóság a világon.” (ÉN-II. 148). Ugyanakkor a lengyel viszonyok, mindenekelőtt pedig az 1863-as felkelés leverése miatt a földet elvesztett nemesek kénytelenek polgári foglalkozást választani, városba költözni, Daniel Ostrzeński felesége például boltot nyitott Kaliniecben. A lengyel társadalomban, eltérően a magyartól, más kép alakul ki a polgárosodó nemesről. Lássuk egymással szemben a kétféle beállítottságot. Az egyikre Góczy Pepi a jellemző példa, aki megveti az értelmiségi pályákat: „Mit inzsellér, doktor? Jön a kliens vagy a páciens, vagy mit tudom, mi a szösz, s a doktor úr ugorhat, mint az utolsó mesterember... Köszönöm én az ilyen uraságot. Ha dolgozol, eszel; ha nem dolgozol, nem eszel; hát úr ez?” (H. 367.). Halszański közjegyzőné Barbarának a következő érvekkel magyarázza a városba költözködés, a polgári életforma távlatait: „Azok számára, akik falusi birtokait elveszítették, csak egy út van: a városba. Mi, a hagyományainkkal, a mi örökölt képességeinkkel csak itt maradhatunk megfelelő színvonalon, mert csak itt jelentenek valamit a szellemi javak, érted? (...) Itt viszont az első sorban állunk, új eszméket szolgálunk, a tudományt, a haladást. (...) ... a haladást, s ami a legfontosabb, gyermekem: csak itt vihetjük megint valamire. Az iparban, a kereskedelemben, mindenütt rengeteg a betöltésre váró állás, kedvesem, csak egy kis energiára van szükség, s mindenütt lehet vagyont gyűjteni. Mi lehetünk itt minden, mert ezek a polgárok, kivéve a zsidókat, rettenetesen elmaradottak, minden merész, előreívó lépéstől félnek.” (ÉN-I. 87.). A magyar regényben nem egy alkalommal a polgárosodástól, a kapitalizmustól való aggodalom hangja szólal meg. Még a kiegyensúlyozott Miskában is van valami bizonytalanság, nem egyértelműen derűsen szemléli a jövőt, a változásokat. „Óh ha itt élhetne [gondolja a szülőföldi tájat nézve] boldog nyugalomban, ahol apái! De tudta már, hogy ő el fog vetődni: minden útja idegenbe vezet. (...) S mint egy fenyegető hernyót, látta az új vicinális átmaszni a síkon.” (H. 9.).

A nemesi világ gyökerei falun vannak, az életforma jellegzetesen vidéki. Az agrárius szemlélet, a föld értéke, a mezei munkák fontos értékeket képviselnek mindkét regényben. A legkifejezöbben talán Cenci és Bogumil alakjában. Az „Éjjelek és nappalokban” terjedelmileg is számottevő részletek tartalmaznak mezőgazdasági munkák leírását. Ezeknek a munkáknak Cenci néni és Bogumil nem csak pusztá irányítója, hanem bizonyos fokig maguk személyesen is részt vesznek benne, az aratásnál Bogumil is adogatja a kévét, Cenci néni naponta ment föl a szőlőbe. A föld alapvető érték volt számukra, alapvető lelki kapcsolatot éreztek hozzá, több volt, mint tulajdon. „El ne adjatok

semmit, ha meghalok! — rendelkezett Cenci.” (H. 232.), Bogumil még a halálos ágyán, félig önkívületben is osztaná az utasításokat a béreseknek. A vidéki életformával a lengyel és a magyar kultúrában kapcsolatban van a modern nemzeti azonosságtudat számos mozzanata is. A múlt században kialakuló nemzeti szimbólumrendszerben a vidéki-falusi-népi származású elemek fontos szerepet kapnak. Regényeink világa érdekes tükre ennek a mentalitásnak, a vidéki, agrárhagyományú életfelfogásnak. Természetesen értékeket is tartalmaz ez a mentalitás, egyoldalú minősítésének ellentmond mind a magyar, mind a lengyel regény. A jelenség azonban korántsem kapta meg eddig a kellő figyelmet a művelődéstörténet kutatói részéről. Részletesebb tárgyalására nincs módunk, csupán Bohdan Cywiński lengyel történész megállapítását idézzük róla: „A parasztságnak mintegy kiegészítője volt a nemesség ezekben a társadalmakban. Könnyen megfigyelhető, hogy ezt a két — egyébként egymással szemben álló — világot az agrárius szemlélet milyen sok szála kapcsolja össze. Hagyománytisztelet, stabilitás, helyi kötődés, a sajátosság erős igénye és a helyi-szomszédsági kapcsolat jelentősége a nemességnek is csökkentik az expanzióra való hajlamát. A paraszti világhoz hasonlóan a föld itt is gazdaságfölötti érték, a szokások konzervativizmusa itt is kettős következménnyel jár, egyrészt a társadalmi morált védi, másrészt gátolja a gyakorlati vállalkozókedvet. (...) Bizalmatlanság a központositott uralkodói hatalommal és a bürokráciával szemben, a nemesi szabadságjogok védelme és a helyi autonómia mélyen gyökereztek az agrárius mentalitás hagyományában.” Doświadczenie Europy = Znak (Kraków) 1979. 6. sz. 486.) Jól illusztrálja mindezt Dąbrowska regényéből annak a Barbarának a töprengése, aki évtizedeken keresztül vágyott vissza Kaliniecbe, a városi környezetbe: „Talán szomorú, hogy így van, de egyelőre Lengyelországban nincs más kultúra, csak ez a falusi, nemesi. S utóvégre mindaz, ami szép és jó minőségű, ezért gyönyörködteti a szemet, mert valamilyen eszményi, magasztosabb szépséget lát benne az ember. Hogy elvész a lélek ilyen környezetben? Nem, nem, inkább itt virágzik igazán.” (ÉN-II. 552.).

A vidék persze a regények hősei előtt igen sokféle, egymásnak ellentmondó értéket hordozva jelenik meg. Mint a szülőföldi táj, s Babits regényében nemcsak Miska szemében, hanem Imrusnak is, aki érettségije után a ragaszkodás és elvágyódás kettős érzésével vette szemügyre: „Amint fölért a keresztig, melyet Cenci halottainak emlékére állítottott földje határán, visszafordult a városka felé, mely üdén és egyszerűen emelte két tornyát, a keresztet és a csillagosat, mint két virágot emelne a bokor. Imrus szeme fölzsabadultan siklott a kékes távolba, ahol a Duna alig sejtető szalagja szürkéllett, s amerre Budapest volt és a nagyvilág.” (H. 409.). Az életformának megcsillannak időnként az idilli színei, mint a „Halálfiat”-ban a szüretkor és a barackfőzés jelenetében. Ezekben a rajzokban határozottan érződik a magyar prózai hagyomány számos vonása, a tárgyias részletezés, állóképre emlékeztető jelenetek.

Gazdagon jellemezték íróink regényeik kisvárosait: Gádorost, Sótot, illetőleg Kaliniecet is. Megtestesítik a városi életformát, a nem falusit. Például Barbara vágyakozásaiban: „Nem az iskolai képzettség a fontos, hanem a város! A város, ahol gomolyog az élet, ahol nem marad el az ember, nem tokosodik be, hanem előbbre halad. Óh, ha Kaliniecbe költözhetnének!” (ÉN-I. 79.). Áttekinthető világ, emberi kapcsolatai személyre szólóak, valamennyire biztosítja a polgári élet lehetőségeit, de méretei otthonosak. A lengyel regény

narrátora így írja le Kaliniec központját: „A Fő téren álltak meg, amelynek egyik sarkán a girbe-gurba házacsák között egy dombocskán álló, az őszi lombok fergetegéből kivilágló szép, de dűledező kastélyra nyílt kilátás.” (ÉN-I. 148.). Barbara sógora, Lucjan viszont visszahúzódnak, vidékiesnek érzi ezt a környezetet: „Torkig vagyok ezzel a tespedt életmóddal, ezzel az irodával, a klubbal, a kártyázással, a Peszkénél folytatott ivászatokkal és az apró-cseprő üzletekkel. (...) Reális, nagyszabású vállalkozásokra van szükségem.” (ÉN-I. 194.). Gádoros és Sót hasonló tulajdonságokkal bírnak Babits regényében. Vidéki, kis városokról van szó itt is: „A Törvényszéki Palota volt az egyetlen kétemeletes épület Sóton...” (H. 194.). A „Halálfiak” hősei inkább elvágódnak innen, különösen Imrus; de az elbeszélő megjegyzései is bírálják ezt a környezetet. Imre így medítál például: „Milyen szűk, milyen kicsi, milyen nyomorult szellemi légkör volt ez az egész itt Gádoroson!” (H. 491.), a narrátor egyik kommentárja pedig így hangzik: „De hát Gádoroson nem esnek tragédiák; vagy legalább nem oldanak meg semmit.” (H. 668.). A nagyváros-kisváros szembenállás inkább Babits regényében játszik fontos szerepet. Budapest, a rohamosan növekvő metropolisz vonzó és taszító egyszerre. Kováts Laci, a tragikus sorsnak elébe néző költő vágyait így eleveníti meg az író: „Laci egyszerre Budapestre gondolt, a nagyszerű és bűnös városra, amelyet nem ismert... a nagyvilági, fényes éjszakákra, kivilágított vonatokra, színpadokra, nőkre, egy orfeum-előadásra, amit egyszer átutazó 'művészeketől' látott... keblekre, combokra...” (H. 88.). Imrus számára a főváros meghódítandó, vonzó és félelmetes: „...de egyébként magasan, mint egy torony állt a város fölött, amelybe úgy jött, mint egy Ismeretlen Hódító, s amelynek pompás palotái és sötét nyomora neki egyformán csak látvány és tanulság.” (H. 426.). Eleinte ebben a közegben idegenül érzi magát: „Így maradt Nelli fia egyedül és kielégítetlen, vibráló szemmel, mint elepedt vándor egy gúnyos délibáb tavának közepén...” (H. 421.). Jellemző módon a „Halálfiakban” két alkalommal is olyan jelzős szerkezet — „keleti Párizs”, „balkáni Párizs” — vonatkozik a magyar fővárosra, amely sűrítve mutatja ellentmondásait.

Külön tanulmányban volna érdemes földolgozni a nevelés intézményeit és helyszíneit, a nevelés tartalmait, a műveltségisményét. Imruskát Döme bácsi a szabadságharcról tanítja: „Később, amint nagyobb lett Imruska, megtudta azt is, hogy Döme bácsi szabadsághős, ezek az ellenségek az osztrákok, és hogy minden bajnak a legfőbb oka az, hogy Magyarország csak színleg független állam, valójában leigázott tartomány!” (H. 30.). A Niechcic-gyerekek azt a mondókát tanulják: „Orosz, porosz, horrd el magad, jön a lengyel, lesz haddelhadd!” (ÉN-I. 244.), a halotti tor vendégei előtt szavalják a — máig népszerű — rigmust: „Lengyel vagyok, lengyel haza gyermeke, / Nemzetemnek fehér sas a címere.” (ÉN-I. 234.). A magatartásminták hasonlóságát, úgy hisszük, nem kell bővebben magyarázni. A vidéki lengyel középosztálynak Sienkiewicz a népszerű írója (ÉN-I. 84.), a magyarnak Jókai (H. 12.). A két regényben jól megismerhetjük a nyolcvanas, kilencvenes évek olvasmányait, hogy miért lelkesedtek a fiatalok, mi volt az egyes nemzedékek szellemi poggýása. Az iskolák tekintetében azonban alapvető volt a különbség, Lengyelországban nagyobb szerepet játszottak a magánintézetek (ilyenbe jár Agnieszka Kaliniecben, majd Varsóban), mert az állami gimnáziumok mind orosz nyelven oktattak. Amikor Agnieszka továbbtanulási lehetőségeit latolgatják, így fakad ki Barbara: „— Az állami gimnáziumba? — ámul el Barbara, mint-ha nem hinne saját fülének. — A muszkák kezére adjuk a gyerekünket? Még-

hozzá egy lányt, akinek nincs szüksége sem katonai kedvezményre, se más protekcióra.” (ÉN-I. 365.).

Az ábrázolt történelem a kapitalizmus kora, mégpedig egy sajátos közép-európai változatáé. A lengyel és a magyar regényben eltérő módon viszonyulnak ezekhez a változásokhoz a birtokos nemesek köréből kiesett, kiesőben levő rétegek. Magyarországon mintha az új kor, a változások iránti felelősséget az Államnak engedték volna át: „S Tisza Kálmán érája volt ez, amikor a Hivatal, mint egy vasdéliab, kelt föl a magyar szemek előtt.” (H. 5.). Az állam adott hivatalt, üzletet, garantálta a fejlődést, „Elértük a Rendet, mely öröknek látszott...” (H. 179.) — állapítja meg az elbeszélő. A regényben ezt a pozitívista eszményt — melyet elsősorban Miska képvisel — kétfelől is támadják, Döme bácsi, aki a nemzeti függetlenség érveit ismételteti, valamint Hintáss, aki az állam mindenhatóságát rabságnak mondja, s változásokat sürget: „Magyarország egy posvány, Kárpátoktól az Adriáig! Társadalmi átalakulásra van szükségünk!” (H. 130.). A lengyel regény hőseinek maguknak kell a kapitalizmust csinálniuk, az orosz cári birodalom végvidékén, a gyarmatosító idegen hatalom ellenében Lucjan Kociell írja egy levélben sógornőjének, Barbarának: „Az ország gazdasági fejlődése? Hogyne, én is azt reméltem. De lehet-e valamilyen racionális fejlődésről szó a mi politikai helyzetünkben? Ilyen helyzetben, mikor lépten-nyomon a felsőbb hatóságok ostobaságába vagy rosszakaratába ütközöl, mintha fejjel mennél a falnak? Csak a pénzcsinálás marad hátra. Igen, ebből a szempontból elég nagy szabadságunk van.” (ÉN-I. 391.). Az „Éjjelek és nappalok” polgári pályákon szerencsét próbáló hősei úgy fogják fel, hogy anyagi gyarapodásuk valamiképpen hazájuk fölzsabadulását szolgálja. Michalina Ostrzeńska meditációjából idézünk: „...a város nem gazdag, a lengyelek közt lámpással kell olyanokat keresni, akiknek van szabad tőkéjük és bele tudnák fektetni. Azonkívül a mieink szeretik, ha más megy helyettük az első tűzbe, s csak ha a zsidónak sikerül, akkor kiabálnak, hogy vérszopók, meg ehhez hasonlókat. Márpedig itt épp az a fontos, hogy lengyel tőkével kezdjék, az minden tekintetben másképpen fest. Rögtön nemcsak üzlet, hanem hazafias cselekedet is.” (ÉN-I. 403.). A regény szereplői a pozitívista eszméknek megfelelően üzleteket indítanak, jótékonyági akciókat szerveznek, aggmenhelyet, könyvtarat stb.

Igazi nagy társadalmi mozgalmat nem mutat be Babits regénye, 1905 forradalmi eseményei a lengyel területeken viszonylag jelentős terjedelmet kapnak az „Éjjelek és nappalok”-ban, az iskolasztrájtól kezdve a cselédség mozgalmáig és a lengyel munkások fellépéséig. Lengyelországban érezhetően az erjedés ideje az 1914 előtti időszak, társadalmi és nemzeti forradalom szelei fújnak. Dąbrowska regényében megjelennek a lengyel nemzeti mozgalom dilemmái, az emigrációtól a társadalom különböző rétegeiig. Magyarországon mindenekelőtt Imre „érzelmi iskoláit” nyomon követve ismerjük meg az új eszméket, a társadalom alapvető problémáit, tehát mintegy áttételesen. A szocialista eszmék mindkét regény világában fontos szerepet játszanak. „Imrus természetesnek találta, hogy minden igaz és művelt ember szocialista.” (H. 432.) — olvassuk a „Halálfiat”-ban. De itt inkább eszmék vállalásáról van szó, mint a lengyel regényben. Ott Marcin, Agnieszka férje a külföldi lengyel szocialista mozgalom egyik vezetője, s Angliában tudatosan készülnek — beleértve a katonai kiképzést is — a társadalmi és nemzeti harcra. A lengyel szocialista mozgalom — nem kevés küzdelem után — kialakította a két törekvés következetes egyesítését. Amikor Marcin agitátorként érkezik Kaliniec-

be, a gyűlésre való fölkészülés közben így fogalmaz: „Az értelmiség előtt nem kell a hazafias vonatkozásokat hangsúlyozni. Van benne ebből elég. Inkább a társadalmi kérdés fenyegető voltát kell hirdetni. Viszont a fűrészmalomban meg a téglagyárban a nemzeti öntudatot kell fölébreszteni. Csak a dolgozó tömegek lehetnek a felkelések ideológiájának örökösei.” (ÉN-II. 127.). A „Halálfiak”-ban mintha Magyarország vakul és tehetetlenül haladna az apokalipszis felé, nemzeti és társadalmi kérdések mintha egymással nem lennének kapcsolatban.

A két regényben igen fontos része az ábrázolt világnak a haza sorsa, a nemzeti dilemma. Magyarországnak egyértelműbbek a földrajzi határai: „A nagy falon, az ügyvédi iroda ajtaja mellett, óriási mappa van kiakasztva, amelynek különös kerekességű színes feltja már korán a gyermek agyába festődött: a foghíjszerű csorbával fenn a közepén, és a terpedt halfarokkal lenn balról.” (H. 29.), nem világos viszont a szereplők tudatában az Ausztriához fűződő viszony. Lengyelország államjogilag-politikailag nem létezett a jelenben, viszont eszméjét átadják a fiatal nemzedéknek, célként létezik, 1914-ben már katonaságot is (Pilsudski szocialista mozgalma keretében) szerveznek számára. A magyar—osztrák ellentét Babits regényében elsősorban Döme bácsi fejtegetéseiben jelenik meg, néha a függetlenségi párt délibábos frázisainak köntösében. Az orosz—lengyel ellentét meghatározó Barbara ifjúkorára, az egész kalinieci közegére, Dąbrowska regényében találkozunk a lengyelek orosz komplexusával, ahogy például a gimnazista Agnieszka töpreng: „Valami dacos, beteges kíváncsiság húzta őt az orosz irodalom alkotásaihoz, melyeket a gimnázium könyvtárából vett ki. S — szinte még gyötrelmének növelésére — valami ellenállhatatlan varázs szívárgott feléje ezekből a könyvekből, úgy élt benne, mint akit megbűvöltek” — mintha a regényhősök kérdeznék tőle: „Miért gyűlölsz bennünket?” — mire így kérdez vissza: „És ti miért nyomtok el bennünket?” (ÉN-I. 741.).

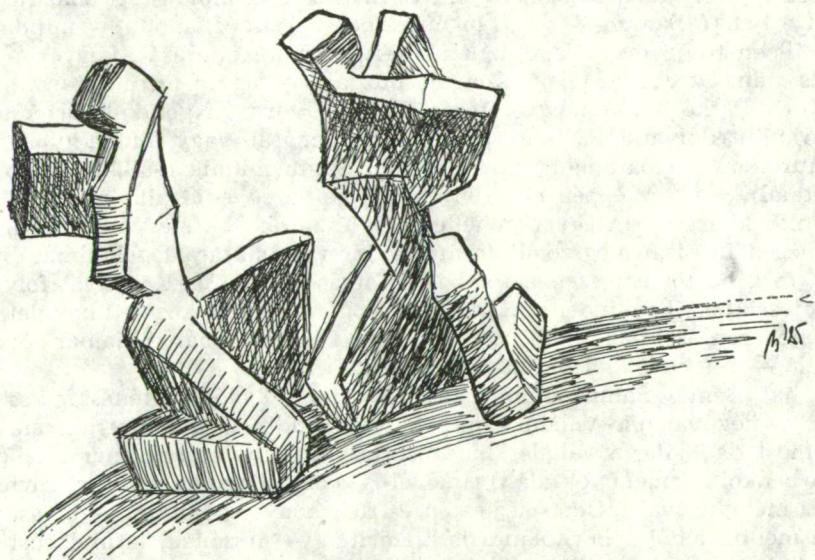
Érdekes párhuzama a két regénynek a felemás közép-európai polgárosodásban a zsidóság szerepének érzékeltetése. A toleráns lengyel és magyar hagyomány mellett megjelennek az asszimiláció dilemmái is. Sem Babits, sem Dąbrowska nem kerülte meg a kényes kérdéseket, a kulturális hagyomány különbségeit. A „Halálfiakban” a nemesi és polgári zsidó közeg találkozása Döme bácsi és Schapringerék kapcsolatában, az úri középosztály előítéletes sztereotípiáiban jelenik meg, és nem utolsósorban Imrus és Rosenberg barátságában. A „Halálfiak” elbeszélője így mutatja be Imrus újdonsült barátját: „Rosenberg azonban nem is volt akárki: valóban eszes és derék fiú volt, tele fájának nyugtalan idealizmusával, erős ösztönnel a kultúra iránt, s azzal a gondolkodásbeli szabadsággal, melyet keresztény ember nálunk ritkán ér el.” (H. 433.). Nem tanulság nélkül való, hogy akadtak, akik Babitsot antiszemitának, illetőleg akik filoszemitának tartották a „Halálfiak” alapján. Pedig Imrus és Rosenberg barátságának üzenete félre nem érthető: „S a két ősi, keleti fajta ivadéka, a zsidó és a magyar, lelkesedve s csillogó szemekkel fogott kezét, a jövő és a kultúra nevében.” (H. 433.). A lengyellé váló zsidók kínjait érzékletesen festi regényében Dąbrowska. A Lausanne-ban tanuló Michał Nussenről olvashatjuk: „Nem bírta az üzleti környezetet, melyből származott, s szemmel láthatólag szenvedett a zsidósága miatt. Agnieszka ezt onnan vette észre, hogy sajtatos, becsmérlő humorral kezelte ezt a kérdést: túlzott bohóckodással hangsúlyozta zsidó tulajdonságait, szellemieket és testieket egyaránt,

s inkább maga gúnyolta ki azt, amiről nem akarta mások gúnyos megjegyzéseit hallani.” (ÉN-II. 216.).

Kaliniec környékén nem voltak nemzetiségek, így ez a probléma csak Babits regényében jelenik meg. Érezhetően Magyarország 1920-as tragédiájának perspektívájából. Ne feledjük, hogy az író ennek az évnek a júliusában kezdett a „Halálfiái” problematikájával foglalkozni, alig egy hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után. Elsősorban a magyar középosztály értetlensége derül ki a regényből. Sem az idősebb, sem a fiatalabb nemzedékek nem látták ezt a súlyos problémahalmazt. „De Döme és Miska politikai viták közben sem gondoltak a nemzetiségekre: azok barbár, s politikailag iskolázatlan fajták, nem méltók az aranybulla nemzetéhez. Alapjában helyes volt keményen bánni velük; kis ügyeik csak zavarták a magyar igazság nagy küzdelmeit.” (H. 297.). Imrusról állapítja meg az elbeszélő: „Az ifjú európeér azonban nem volt hajlandó komolyan venni a Balkánt és a nemzetiségeket. Barbár, műveletlen tömeg ez, amely kultúránk előtt úgysem állhatna meg.” (H. 503.). A kérdés súlyát azután Erdővárott kell látnia a fiatal tanárnak, Imre úgy látja, a nemzeti konkurrenciának a kultúra területén kell megtörténnie, nemzetfogalma elsősorban a minőség elvén alapul. Az író bemutatja az Epilógusban a nemzetiségi konfliktust a maga teljes élességében, a kormánypárti képviselőjelölt látogatása után Bethlenben a csendőrök a román tömeg közé lőnek. Nem ad felmentést az államhatalomnak, a történelmi katasztrófa bekövetkezésének okai között pontosan látja a magyar vezetőrétegek felelőtlenségét, tudatlanságát a nemzetiségi kérdéstről.

A regénybeli lengyel és magyar társadalmi-történelmi panoráma joggal keltheti föl az utódok érdeklődését, a Dąbrowska és Babits által az „Éjjelek és nappalok”-ban, illetőleg a „Halálfiái”-ban megélt történelem egy-egy lehetséges variánsa ama „valódinak”, érvényes „olvasatok”, amelyeket érdemes figyelembe venni a múlt rekonstruálása során.

BELICZAI MÁRIA RAJZA

Benkő Samu: Őrszavak

„Olvasók és irodalomtudósok egyöntetű örömmel fogadták Kemény Zsigmond napfényre került naplóját” — kezdte Benkő Samu 1966-ban a *Napló* kiadását bevezető (monográfiának beillő) tanulmányát; s íme majd két évtized múltán az ő szépen sorakozó köteteiről és kiadásairól mondhatjuk el ugyanezt: olvasók és tudósok egyformán örömmel fogadják megjelenésüket. Mert Benkő Samu azokhoz a nagyon ritka történészekhez tartozik, akik egyszerre tudják közvetíteni az olvasás örömét s a tudás hasznát. Méghozzá írni tudás és tudós precizitás önmagában is ritka ötvözetét a biztos kéz erejével is tetézi: az irdatlan anyagból — mikor nem irdatlan a történész anyaga bármily apróság esetében is? — mindig csalhatatlan biztonsággal választja és emeli ki a fontosat, a mondandó lényegét, a döntőt. Írásai a tömörítés remekei; néhány oldalban korokon és kultúrákon hullámozó hatásokat és eszméket tud megvilágosítani, s képes néhány sorban embereket s magatartásformákat vázolni. S mindehhez per sze — hisz másként miképpen is sikerülhetne a vállalkozása — mestere a szónak, a szép magyar beszédnek. Érthető, nagyon is érthető és jogos lenne, hogy valaki, aki így reátalált saját hangjára és módszerére, mindig ugyanazt a nótát fújná. De Benkő Samu — és ez tán műveiben a legmegkapóbb — mindig tárgyához illően tudja megválasztani eszközeit, variálni eljárását. Legyen a téma fenséges, mint Széchenyi közjót szolgáló buzgalma, vagy a *farce* határát súroló, mint Kótsi Patkó János megveretése; legyen a tárgy a gondolkodás csúcsein szikrázó, mint Bolyai János papírra vetett vallomása, vagy földbe gyökeredző, mint murokországi barangolásaiban: Benkő Samu mindig csalhatatlan biztonsággal találja meg az éppen oda illő hangot és az egyedül alkalmas módszert. Így bomlik ki írásaiban egyetlen jellegzetes észjárás sokféle változata, így teremti meg a forrásai megszólaltatására és interpretálására legalkalmasabb kereteket, még ha történetesen élő szó is a forrás, mint Kós Károllyal folytatott beszélgetéseikben. És minden írásán ott ragyog az a jóféle közéleti hevület, amiről oly nehezen szokik le a 45 után indultak fényes — bár mihamar tévesnek bizonyuló — reményekkel indult nemzedéke.

Mi hát Benkő Samu? Publicista? Riporter? Tudós történész? Esszéíró? Mindez, s még valami. Valami, aminek lenni eddig is gyanítottuk, ám ez a könyv most explicite, a vállalás határozottságával mutat reá, már magával a (szokott benkői leleménnyel talált) címével is, s az „előszó helyett” írt rövid szótörténeti meditációval: „Odon kéziratok és régi könyvek kutatói — olvashatjuk ebből a meditációból a borítólapra is kiemelten — őrszónak, latinul *custos*nak nevezik azt a szöveggel telt lap aljára, külön sorba írt legutolsó szót vagy szó-

tagot, amelyet a következő lap első szavaként (szótagjaként) a betűvető újra leírt, illetőleg a nyomdász ismét lenyomtatott. Az olvasás folyamatosságát könnyítették meg vele, de lapszámozás hiányában a lapok sorrendjének a vigyázását is reá bízták.”

Ez az olvasás folyamatosságát segítő őrszótulajdonság ötvözi egygé a kötet tanulmányait, nem egyszerűen a kronológia. A Bethlen Gábor politikáját elemző tanulmánytól Mikó Imre emlékezéseit, *A csendes Petőfi utcá-t* bemutató könyvismertetésig ez a lapokat egymáshoz rendelő igyekezet teremt folyamatosságot, amiből borúkon és derűkön át szelíd, ám félreismerhetetlen fényel sugárzik a *genius loci*, a lakott terület szelleme. Ezt a megtörhetetlen folyamatosságot teremtetten meg Benkő Bethlen Gáborra emberséges politikájával, ezt hasznosította — nagy örökség hű sáfaraként — I. Rákóczi György, bajok s bánatok közepette ebbe kapaszkodhattak egyszerű emberek s olyan nagy szellemek, mint Köteles Sámuel és Bolyai Farkas. S a Bolyai János zaklatott sorait évtizedek óta betűző Benkő Samu hogyan is ne ismerne rá a világraszóló lángelme gondolataiban erre a folyamatosságra, melyet János tanárai: atyja és Köteles Sámuel őrszavak természetességével közvetítettek a fogékony gyermeknek. A *genius loci* éppen ebből a megszakíthatatlan folytonosságból nő ki, ez a folyamatosság őrzi a lakott hely szellemét válságokon és veszedelmeken keresztül, a közösséget s az egyént sújtó csapások ellenére. A Bolyai-kutatás nem fogja nélkülözhetni azokat az adatokat, amiket Benkő Bolyai János Köteles-inspirációiról föltárt, s az egész magyar historiográfia számára alapvetőek Benkő Samu fejtegetései az újsztoicizmus erdélyi állomásairól és terjedéséről. De túl ezeken a nyilvánvaló szakmai hasznokon és követelményeken — hiszen láttuk már, hogy Benkő Samu nem egyszerűen történész — kifejeződik ezekben a tanulmányokban még valami, amit nem lehet ilyen könnyen szavakban megfogalmazni. „Ne áltassuk magunkat — írja *A csendes Petőfi utca* ismertetését összegezve — azzal, hogy a háború nyomán nem keletkezett törés Mikó Imre életében és művében. Erkölcsi emelkedettségét éppen az bizonyítja, hogy túlélte a törést, állta a sarat mint ember, és megtalálta az alkotó munkának azt a területét, amely alkatának, tehetségének és elkötelezettségének leginkább megfelelt.” Nohát ez a „ne áltassuk magunkat” és az „állta a sarat” sugárzik ezekből az írásokból, az a szellem és magatartás, írjuk csak le: az az erkölcsi emelkedettség, ami Zrínyi óta, de tán már a Halotti Beszéd óta Illyésig és Sütő Andrásig a magyar irodalom legfontosabb inspirálóihoz és jellegzetességeihez tartozik. De haladjunk szép sorjában, a recenzio szabályai szerint.

Tehát az erdélyi újsztoicizmus. Benkő Samu kutatásai erről bizony édeskeveset tudtunk. Az újkorelő eszmetörténete iránt megélenkült érdeklődés Nyugat-Európában persze régebben felhívta már a figyelmet — egyebek közt — sztoikus témák újraéledésére; de ott — Popkin s már Pintard klasszikus könyve óta — inkább a szkeptikus tendenciákra esett a hangsúly, a „ne áltassuk magunkat” ismeretelméleti következményeire. A mi tájainkon ellenben kezdetektől legalább ekkora súlyal esett latba a „ne áltassuk magunkat” erkölcsi követelmény gyanánt; az önmegismerés igénye itt sokkal inkább a kollektív megmaradás elemi követelményeként jelentkezett, s nem ismeretelméleti elv gyanánt. A kételkedés itt nem annyira a gondolkozás kritériuma, mint inkább az életben maradásé. Bethlen Gábor — még saját híveivel szemben is megőrzött — kételkedésében és józan erdélyi machiavellizmusában Benkő jó szemmel látja meg az egykorú világhatalmi konstelláció kihívására korabeli észjárással megfogalmazott aktuális helyi választ kegyetlen és esztelen nagyhatalmi törekvések üt-

központjában az ő Bethlen Gáborra perzig se áltatja magát s országát se törökkel, se némettel, se a saját erejével. Fölismeri a megalkuvás parancsát, és e szerint cselekszik. De a kényszerhelyzettel föltétlenül és okosan számolva se fedkezik meg soha, hogy a kompromisszum mindig csupán eszköz lehet a megmaradás szolgálatában: „alkalmazkodás, önfeladás nélkül”. „Uralkodása idején végig illúziómentesen tartott ki törökbarát politikája mellett. Ébersége viszont sohasem lankadt. Látta, hogy a török állandóan csak terjeszkedni akar; neki tehát úgy kellett politizálnia, hogy fékezze ezt a mohóságot. Sokszor érezte, nem egyszer papírra is vetette, hogy egyenesen kétségbeejtő »a fényes portának hozzánk kedvetlenül való magokviselése«. Bethlen azonban — nagy előnyére — ismeri »az töröknek akadályos és practicás szokásait«, és levelei bizonyossága szerint mindent megtesz, hogy diplomatái ebből az ismeret- és tapasztalatanyagból minél többet hasznosítsanak... Azt is látja, hogy a török egy cseppet sem szemérmes, és leplezetlenül tör célja felé. No de ő éppen a töröktől tanult politikai gyakorlatot — és ismereteit maga s hazája javára fordítja.” Alkalmazkodás, önfeladás nélkül: ez az *állhatatosság* (*constantia*: az európai válsághelyzetet tükröző újsztoicizmus egyik alapszava ez) az életrevaló kompromisszum elengedhetetlen követelménye. E nélkül az állhatatosság nélkül a kompromisszum nem alkalmazkodás, hanem önmagát feladás, halál, öngyilkosság. A hatalmi realitások előtt föltétlenül fejet hajtó fejedelem gazdaság- és művelődéspolitikában, vallási és ideológiai téren tökéletes függetlenséget szerzett kicsi országának. Elsősorban ennek köszönhette páratlan nemzetközi tekintélyét. Sokszor emlegetett toleranciája pedig e nélkül egyszerűen elképzelhetetlen lett volna, másrészt viszont emberséges bánásmódra alapuló fejedelmi gyakorlata nélkülözhetetlen volt a függetlenség kivívásához, az önfeladás nélküli alkalmazkodáshoz. „Időről időre jól szemügyre vette a maga cselekvési körének határait és a politikai-társadalmi viszonyok adta mozgási lehetőségeket, s minden esetben a maximumot csikarta ki az időtől. Kockázatot viszont csak úgy vállalt (mert vállalt!), hogy azzal ne veszélyeztesse végcélját — az önálló államiaságot —, melynek eléréséhez önérdéket és közhasznot páratlan leleménnyel egyeztetett.”

De ha mérték is lett — s joggal — Bethlen, ezt a mértéket — figyelmeztet rá Benkő — sohasem szabad tértől s időtől függetlenül alkalmazni a történésznek. Kivált nem a nagy fejedelem közvetlen utóda, I. Rákóczi György esetében, akire közelről borul hatalmas árnyéka. Benkő Rákóczi-tanulmányában megmutatja a gazdasági lehetőségek ügyes hasznosítója mellett a bethleni béke állhatatos örét is, s a buzgó (olykor türelmetlen) kálvinistában a hívőt, akinek orthodoxyáját a könyvek és a műveltség őszinte becsülése enyhítette. Őrá se maradhatott hatás nélkül az újsztoicizmus, amellyel a könyvek és a műveltség, általában a közművelődés ügye Erdélyben elválaszthatatlanul összefonódott.

Benkő Samu nem áll meg ennél az önmagában is alapvető fölismerésnél; pontosan követi a szálakat, amelyekkel s amelyeken keresztül ez az összefonódás végbement. Az újsztoicizmus-tanulmány (eredetileg a Marcus Aurelius *Elmélkedéseiből* válogató TÉKA-kötet bevezetőjeként jelent meg 1983-ban) hézagpótló művelődéstörténeti jelentősége éppen ezeknek az összefonódásoknak a kibontása; azt mutatja meg mintaszerű filológusi és irodalomtörténeti műgondtal benne Benkő Samu, hogy miként járta át a sztoikus erkölcsbölcseleti örökség azt az egész „szellemi televényt”, ahonnét az erdélyi magyar művelődés olyan csúcsteljesítményei, mint Bolyai János és Kemény Zsigmond életműve kibontakozhattak. A XVI. század végétől kezdődően az ő korukig feszül a tanulmány érzékeny íve, híven követve a sztoikus eszmék terjedését, viszontagságait

és megmagyarosodását. Már a Bethlen- és a Rákóczi-tanulmány felvillantotta a nagy hivatalos egyházak — katolicizmus és kálvinizmus — találkozását és konfrontációját a sztoicizmus eszméivel; az újsztoicizmus-tanulmány elmélyíti és folytatja ezeket az elemzéseket. Fölismeri és hangsúlyozza a sztoicizmus hatását Apáczai Csere János és nemzedékére: „Apáczainál a sztoa több mint olvasmányélmény és több mint erkölcsös életre vezérlő kalauz; a helyzetben hasonlítja és ama gyakorlati célzatú filozófia alkotóelemévé teszi, amely »egymás közötti igazságosságra, mértékletességre és bátor helytállásra neveli az embereket« egy olyan társadalomban, mely igazságtalansággal, mértéktelenséggel és *állhatatlansággal* van tele. Apáczainál a sztoikus etika tanítása közüggé válik, társadalmilag hasznos cselekvésre serkent.”

A sztoikus tanokat Apáczai és követői jórészt Descartes filozófiáján és a puritánus kézikönyvek tanításain átiszűrve fogadták be, s ez egyúttal a befogadott eszmék kritikájára is ösztönözte őket. Az elfogadás és a bírálat határozza meg tehát a XVII. és a XVIII. századi erdélyi újsztoikus eszmehullámzást, és pedig két mederben, másként a katolikus és másként a kálvinista szerzők műveiben. A gazdag részletek itt nem ismertethetők, de még e rövid recenzióban se mehetünk el szó nélkül a „sztoát megtartva meghaladó” Köteles Sámuel tanainak elemzése mellett. Benkő ugyanis gondosan összevetve Köteles tanait Wolfféval nemcsak az erdélyi filozófus eredetiségét mutatja meg, hanem nevelői nagyságát is, gyakorlati pedagógiáját, amely Bolyai János és Kemény Zsigmond filozófiai műveltségét megalapozta. Bolyai János persze már apja mellett megismerkedhetett a sztoa etikájával, hiszen „Bolyai Farkas maga is igyekezett sztoikus filozófus módján élni”. A fiú azonban „messze túltett apján mind a sztoikus filozófia tanításainak elsajátításában, mind pedig az ennek megfelelő életmód kialakításában”, s ebben igen nagy szerep jutott Kötelesnek, akitől János egyszerre tanulta meg a sztoa elfogadását és kritikáját. „A kézirati hagyatékbán — írja ezt az irdatlan betűtömeget mindenkinél jobban ismerő Benkő — a legtöbbször emlegetett filozófusnév a Kötelesé.” A Köteles közvetítette erdélyi kálvinista sztoicizmusból kiindulva emelkedett Bolyai János fel-tétel nélküli igazságszeretete — külön fontos esszé szól róla a kötetben — a gondolkodás tiszta magosaiba. „Bolyai János romantikus ihletettségu, tettekre sarkalló becsvágya és a mostoha viszonyokon felülemelkedő, belső zaklatottságát megfegyvelmező sztoikus életbölcssége úgy ötvöződött egybe, hogy az igazság keresése, belső lelki szabadsága kivívása olyan örömforrás lett, melyért érdemesnek találta elviselni az életet a legnehezebb körülmények között. Megőrizte hitét az emberi jövőben.” S élete egyetlen értelmének tudta dolgozni érte. A sztoikus indíttatástól, az erdélyi kálvinista kollégiumok filozófiájától — ezt mutatja meg a Bolyai János etikájáról szóló írás — eljutott a kor progresszív-radikális eszmélkedésének élvonalába; tökéletes magányban, de a szellem fejlődését tekintve logikusan és töretlenül, együtt lépve a korabeli európai gondolkozással.

Köteles másik nagy tanítványáról, Kemény Zsigmondról régebben is számon tartotta már a történetírás, hogy mély nyomot hagyott erkölcsi nézeteiben és életművében a stoa; részint éppen ebből következő „fatalizmusával” vélték magyarázhatónak 49 utáni magatartását. Benkő Samu azonban másképpen látja a történelem nyomása alatt meghajló, a történelemből tanulni igyekvő Keményt: „A történelmi viszonyok kérlelhetetlenül tényszerűek, szembehelyezkedni velük nem lehet, de kiszámítható tendenciájuk fő iránya, és így mód kínálkozik a velük való kiegyezésre. Sztoikus erő kell hozzá, hogy a belátás le-

győzze az ábrándos ködképeket. De Kemény arra is figyelmeztet, hogy a történelmi helyzet kikényszerítette kompromisszumban meg lehet és meg kell őrizni azokat az egyéni és közösségi értékeket, melyek értelmet adnak az életnek. Az »elbizakodottság maszlagával« szemben a történelem szorításában a megmenthetőre kell koncentrálni minden erőt.»

Tökéletesen egyet érthetne ezzel Széchenyi is, ahogyan a Benkő-válogatta (rövidségében is teljes) TÉKA-kötetből lép elénk. Ehhez a válogatáshoz írt bevezetése is bekerült a jelen kötetbe, „Széchenyi István közjóra való törekedései” cím alatt. Benkő-tanulmányoknál ritkaságképpen személyes vallomással kezdődik az írás, azt az élményét meséli el a szerző, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában Széchenyi iratai közt kutatva, hirtelen Bolyai János kezevonását vélte felfedezni. Az írás persze Széchenyié volt; de a döbbenetes hasonlóság ürügyén Benkő pasztikusán vetíti elénk a két nagy gondolkodó alapvető párhuzamosságait és különbségeit. „Nem voltak ők — írja a felsorolás után — a történelmi fejlődésnek vagy akár a magyar gondolkodástörténetnek szíami ikrei, markáns személyiségüket összetéveszthetetlen egyéni sajátosságok jellemezték, de a kor teremtette helyzet mélységes átélése, a lángelmékre jellemző életintenzitás, a teremtő munkába való teljes belefeledkezés mind-mind azt sugallja, hogy egyazon kohó izzásából került a nemes anyag történelmi személyiségük öntőformájába.” A kérlelhetetlen önismeret Széchenyit is az életrevaló kompromisszumok hívévé neveli, az alkalmazkodásévá, mely alapvető kritériumként tartalmazza önmagunk föl nem adását. Ez azonban nem csupán a kölcsönösséget követeli meg, hanem ezen túl teljes és minden irányú méltányosságot is. „Akadémiai beszédében, a *Hunnia, A Kelet népe* című könyvében és számtalan cikkében száll szembe azokkal, akik a magyarosítás gondolatával foglalkoznak. A magyar nyelv erőszakos terjesztését, az anyanyelv jogainak megsabdálását erkölcsileg ítéli el, s természeti törvényként hirdeti, hogy »másnak soha olyat ne tégy, mit tőle nem fogadnál örömet«. De az erkölcsi ítélkezésen túl, balgaságnak, politikai vakságnak tartja arról képzelegni, hogy népek anyanyelvüket megtagadják, nemzeti mivoltukból kivetkőznek.” Néhány oldallal tovább lapozva, Bolyai János érvelésében bukkanhatunk azonos nézetekre. Ő ugyanilyen „megrovólag szól arról, aki »nemzeti gögből« vagy »ábrándos buzgóságból« csupán a fajtabélit nézi embernek, bűne láttán szemet huny, a más nemzetbelit viszont annál szigorúbban ítéli meg. »Röviden: minden nemzeti megkülönböztetés egyébiránt semmit sem ér, s fölösleges: csupán az jó kérdés alá, a körülötte lévőkre nézve: *ki mit tud*, s tud-e beszélni vagy bár érteni valamely iratot vagy nem; s ha igen: mily jellemű, indulatú ember?»” S ahogyan Széchenyi már a húszas években „túllát a magyar nemesi szabadság szűk világán”, ugyanúgy vallja Bolyai János, hogy „csak ostoba fő, vakság vagy az orrig-látás és cudar, rüdeg, hitvány, gyáva, rosszul-értett politika kapaszkodhatik még tovább is a *nemesi* jogok hiábavaló oltalmazásán.«” S milyen egyformán, mennyire azonos szenvedéllyel ítélnek el mindenféle erőszakot, s nem csupán mint aljasságot, hanem ostoba esztelenség gyanánt is! „Például — így Széchenyi — ha százezer titkos rendőrszolgát fizetnek, fejenként száz forinttal, ez tízmillió forintra rúg — a magyar adó kétszeresére. — Azonban nincsenek összeesküvések, pártütések etc. Ezek az emberek mit jelentgessenek? Attól félnek, ha többé már semmiről sem számolhatnak be, szélnek eresztik őket. Így tehát a képzeletükhöz folyamodnak — a ferdítéshez: innen ezek a bitorlott és ezek a befeketített hírnevek.«” S ugyanígy ítéli el az erőszak legostobább, leggyalázatosabb formáját Bolyai: „A háborút az teszi félelmetesen

irracionálissá, hogy benne olyan emberek kerülnek szembe, akiknek különben semmi elszámolnivalójuk nincs egymással. Ezért kell kiiktatni a háborút az emberiség életéből... Abban az esetben pedig, ha valamely hatalmasság — ország vagy nemzet — nem figyelmeztet a józan értelemre, »a békét meg-bontja, s harciasan meg-támadólag merészlik föl-lépni... annak azonnal az egész Emb[eriség] vagy annak elég[endő] része legyen Birája.« Naivitás? Ellenkezőleg! Gondolataik nagyságát éppen ma is változatlanul érvényes aktualitásuk mutatja.

De Benkő Samut nem csak a gondolkozás és a tett csúcspontjai érdeklik. A stílus — tanította Fülep — nem annyira a nagy alkotásokon, sokkal inkább a kicsi falusi templomokon s a közönséges épületeken s tárgyakon mérhető le. Hasonlóképpen a művelődéstörténetben sem lehet soha megelégedni a csúcspont vizsgálatával; tudja jól Benkő, hogy egy kor vagy eszme megértéséhez meg kell próbálni megismerni a mindennapok s az egyszerű emberek világát. A jelen kötetben is nagy szerep jut a mindennapok művelődéstörténetének, hiszen csak ezekkel a hétköznapiakba vezető mélyfúrásokkal hozható fölszínre végül is az élet egészét meghatározó történelem. „Az élet tényeit pontos időrendbe foglaló életírásából — írja Benkő Lengyel István kolozsvári tanárról — a századforduló (1800) átlag értelmiségije lép elé, aki kora hétköznapijainak szürkeségében éppen a reá mért feladatok tisztaságával bizonyítja azt, hogy körükben már akkortájt az *átlagos* az intellektuálisan és erkölcsileg *átlagosan színvonalas* jelentette.” S Lengyel István példáján ez az átlag akár kvantitatíven is jellemezhető: „A vidéki gyermekeknek abból az *ezres* nagyságrendű csoportjából indult életútjára, akik kicsi falusi iskolában ismerkedtek meg a betűvetéssel, innen léptek az erdélyi kollégiumokban *százával* nevelkedő diákok sorába, hogy aztán a külföldi híres egyetemeket *tízeseivel* látogató erdélyi peregrinusok körében tetőzzön intellektuális felkészülésük.” Ez a szívós és tisztességgel végzett értelmiségi munka volt a honi művelődés alapja. Benkőt nem kápráztatják el divatos „mag-periféria”-elméletek, nem csábítja elmaradáscentrikus historiográfiánk. Tudja jól, hogy az intellektuális teljesítmény csak a maga körében mérhető, s a mi tájainkon elsősorban önismeret s helytállás minősítik. Épp ebből a szempontból fontos azonban látni a visszahúzó erőket is, a közművelődést szorító társadalmi, gazdasági és ideológiai korlátokat. A jelen kötetben két alapos esettanulmány demonstrálja ezeket; az egyik Nagy György teológiai professzor meghurcoltatását beszéli el báró Bánffy Borbálával kötött házassága miatt, a másik a kolozsvári színigazgató, Kótsi Patkó János megveretésének hites történetét. Mindkettő valóságos szépirodalmi remekmű, pompás novella. S a novellákat, akár a verseket, elolvasni és élvezni kell, nem elemezni. Benkő maga is így jár el különben: elmeséli a történeteket, s nem igyekszik valamiféle tanulságot levonni belőlük; hozzátartozik ez történetírói művészetéhez. A mese, tanította bölcsen Babits, jobb tanulság nélkül. Hisz ő maga a tanulság.

Benkő Samu egész történetírása is éppen így, önmagában és önmaga által válik tanulságossá, olykor egyenesen égetően aktuálissá, mint például a jelen kötetben a verés és verekedés történetét nyomozó tanulmány. Fejtegetéseit nyelvészeti és kulturális antropológiai megalapozással kezdi Benkő, s azután áttekinti a verés és megveretés szabályozására a társadalommá szerveződés során létrejött formákat. „A kialakuló jogrend már a kezdet kezdetén szembe száll az önbíráskodással, és maga lép fel konfliktusmegoldó igénnyel. Az viszont már az állam és a néptömegek osztályalapokon nyugvó ellentétességéből szár-

mazik, hogy az állami jogrend mellett kialakulnak és tartósan élnek a különböző szubkultúrák jogi rendjei, melyek maguk vállalkoznak a belső konfliktusok igazságos rendezésére. A verés, verekedés jogi szabályozása annak a meghatározásával kezdődik, hogy ki kit verhet meg.” Az emberiség története gazdagon kínál példákat a tételre, van miből idézzon Benkő Samu, Hammurabi törvényeitől Illyés *Puszták népéig*. Külön foglalkozik az asszonyok s a gyermekek verésével, mint akik kiváltképpen sűrűn kényszerültek elszenvedni hatalmaskodók haragjának ezt a galád formáját. Nem áltatja magát azzal, hogy a hatalom agresszivitását sikerült végre korlátok közé szorítani: „századunk nem kevés szegylene közé sorolhatjuk azt is, hogy meghonosította a politikai indítékú verést”. Dokumentálja a fájdalomkőzés és a megszégyenítés szerepét a verésbüntetésben, s Foucaulthoz méltó leleménnyel elemzi a verekedés ritualizálódásával keletkező, illetve járó viselkedésformákat, mint amilyen a párbaj vagy a sport. „Úgy látszik, az a tény, hogy a sportban az ellenfelel való felülkerekedést az ő megverésének nevezzük, és hogy azt mondjuk: a legyőzött vereséget szenvedett — nem pusztá metafora. A sport, mint megjámborodott verekedés természetéből következően soha nem vetkőzheti le agonális jellegét, erkölcsi mértéke viszont csak az lehet, hogy a játékosság, mint értelmessé vált élettani funkció a díj megszerzésében határt szab az agresszivitásnak.”

Benkő nem áltatja magát, nem idealizál. Látja jól az emberi természet gyöngéit, de látja korrigálásuk — szintén az emberi természetben adott — lehetőségét is. Így például az ember természetéből kiirthatatlan a félelem, de hasznunkra is fordítható, hisz épp ezáltal nevelődünk a veszélyek felismerésére és elkerülésére. „A veszélyek közt félelem nélkül hamar elpusztulnánk, hiszen életünket sokszor éppen a veszélytől való félelem menti meg, a baj ott kezdődik, amikor a félő emberből megfélemlített lesz. A félelemmentes élet mint jogos humán igény éppen ezért csak azt jelenti, hogy az embert felkészítjük a természetadta veszélyek elkerülésére és az ember teremtette veszélyhelyzeteket morális ítélkezés alá helyezzük. Egyebet nem tehetünk, mert nembeli sajátosságunk a veszélyes helyzetek teremtése.” A hang ismerős: a *constantia*, az illúzióktól mentes állhatatosság hangja ez, ahogyan Bolyai János is írt az ésszel megszelídíthető második emberi természetről. Benkő Samu historiográfiája, eligazító őrszóként, maga is beépül az erdélyi újsztoicizmus nagy tradíciójába, melynek föltárásáért senki nála többet nem tett.

Külön meg kell dicsérni (nem lehet *eléggé*) a Kriterion Könyvkiadót, hogy a szűk esztendők ellenére ilyen példás minőségben s gyorsasággal hozta napvilágra a könyvet. (*Kriterion*.)

VEKERDI LÁSZLÓ

Gy. Szabó Béla gazdagsága*

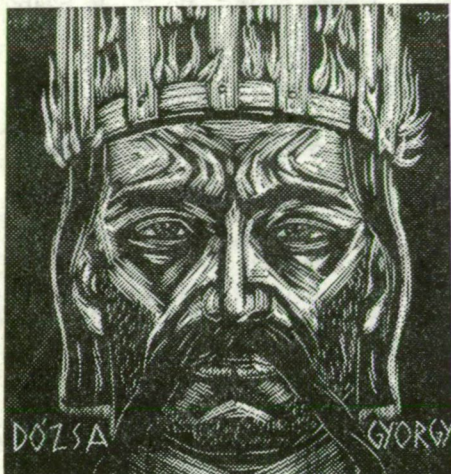
Ma, amikor itt állunk az erdélyi fametszés mesterének koporsója mellett, az így szomorú alkalmakkor végre találkozó és együttgondolkodó, végtisztességtevő gyülekezetben, lehetetlen nem azzal kezdenünk a búcsúztatást, hogy Gy. Szabó Béla a legelsőbb művésznünk. Ezzel nem azt akarom sugallni, hogy mi, a sírját körülállók tulajdonképpen már csak látszateletet élünk, távol az önmegvalósításnak attól a nagyszerű példájától, amelyre most emlékezünk. Az emlékezés, az emlékeztetés perceiben és óráiban nem is volna illendő róla, művészeti életünk, az egyetemes képzőművészet nagy halottjáról magunkra terelnünk a figyelmet. Am éppen Gy. Szabó Béla térhez és időhöz kötött, de tér- és időbeli kötöttségeken, határokon túlemelkedő grafikumművészetét jellemezzük azzal, hogy a könyvekben, cikkek és tanulmányok százaiban megtalálható életrajzi, pályaképi adatok elősorolása helyett arról szólnunk mindenekelőtt, ami őt a művészet befogadóinak ezreivel, tíz-, sőt százazezreivel köti össze. Megszámlálhatatlan, felleltározhatatlan grafikai lapjaira gondolunk, amelyek tehetősebb és szerényebb erdélyi otthonok falát egyaránt díszítik — és többet is tesznek a díszítésnél: az otthonosság érzetét segítenek megteremteni és megőrizni egy megdőbentően zord, más elképzelésekhez, új körülményekhez igazodó világban.

Mi váltotta, mi váltja ki bennünk ezt az otthonérzést Gy. Szabó Béla fametszeteinek közelében? A kérdés nem csupán esztétikai, hanem legalább annyira etikai is, ezért ide, a nagy közösség elé való. Miközben a XX. századi (már a század eleji és most a század végi) modern művészet meghökkenteni, felrázni akar tehetetlen közönyünkből, formabontásával, a megszokottat romboló vagy gúnyoló eszközeivel azonban sokakat elriaszt önmagától — Gy. Szabó Béla úgy véste fába képeit, hogy magukhoz csalogassanak: a táj, egy emberarc, egy népszokás szépségére figyeltessenek föl. Noha sosem volt avantgarde művész, Gy. Szabó is egyfajta lázadással kezdte pályáját: a *Fecskék könyvéhez*, Ernst Toller (Dsida Jenő fordította) művéhez készített illusztrációi s az épp fél évszázaddal ezelőtt kiadott *Liber miserorum* metszetei nemcsak expresszionizmusukkal, hanem a szegények, a munkanélküliek, a megszomorítottak és megalázottak ügyének felvállalásával csatlakoztak a korabeli harcos művészethez — még ha egyesek, erre pedig hivatottak, nem értették is meg ezt a társadalmi vállalást. Értelenségben a harmincas évektől kolozsvárivá vált fametszőnek később is volt része, amikor véséstechnikája, kompozíciós látása már klasszicizálódott. Az idegenkedők, az irigyek most már nem a szegénységet, a nyomorultakat féltették tőle — magukat féltették Gy. Szabó Béla gazdagságától, ennek következményeitől.

* Elhangzott Kolozsvárott, 1985. december 5-én, a házsongárdi temetőben.

Miközben a népszerű „Gy.” gazdagságát emlegetjük, természetesen nem anyagi javakra utalunk. Fekete-fehér fametszeteivel bevett várakat, országokat sorolhatunk: Gyulafehérvár még csak a születési hely jogán volt az övé, Kolozsvár viszont már a művészetének hódolt be. Igaz, ő is sokat tett ezért a városért, azért, hogy múltját és jelenét messze földön megismerjék. Szívének kedves környezet volt mindvégig a Farkas utca és a Szamos-part, mint ahogy szívének kedvesek voltak az itt eljáró emberek, Kelemen Lajostól és Reményik Sándortól Kós Károlyig és Szabédi Lászlóig. A múltat is innen tanulta igazán érteni és megérteni: ezért véste fába a tudós Apáczai Csere János arcát s a forradalom centenáriumián, újjáéledt hitek és remények idején Petőfi és Bălcescu portréját.

DÓZSA

UTOLSÓ ÖNARCKÉP

Gy. Szabó Béla birodalmának határai, hosszú és gazdag élete mondhatni utolsó pillanatáig, egyre tágultak: belefért a Bucura-tó, ahonnan a román pásztor alakját hozta magával, és belefért a szelíd Balaton. De meghódoltak előtte távolibb, keleti és nyugati, északi országok is: Finnország csakúgy, mint a világnagyságú Kína s a talán még csodálatosabb művészi múltú Mexikó. Hogyne lett volna hát gazdag Gy. Szabó. És annál is gazdagabb volt, mert a nagy túlekedést s a sikert egyformán tudta bölcs humorral szemlélni.

És tudta, mindvégig tudta azt is, hogy hová tartozik. Csöndesen volt büszke, mint aki a munkában osztja meg a szerzett dicsőséget azokkal, akikkel és végső soron akikért élt. Sem jó szóval nem lehetett őt elcsábítani, sem kisémmizéssel, akarnok göggel, rossz szóval elkergetni. Így maradt meg igazi erdélyi realistának, kolozsvári művésznek; példaembernek, jó néhány kiváló elődhöz-kortárshoz igazított léptűnek.

Pedig ő is nézhetett volna magasabbra, messze e föld fölé vagy a csalogató mélybe, a bugyrokba — mint ahogy nézett is, amikor például kitűnő Dantesorozatát készítette, majd a *Jelenések Könyvébe* tekintve, saját látomásait is kivallotta. Ám ő, tudomásul véve e műveinek látványos külföldi elismerését (jóval

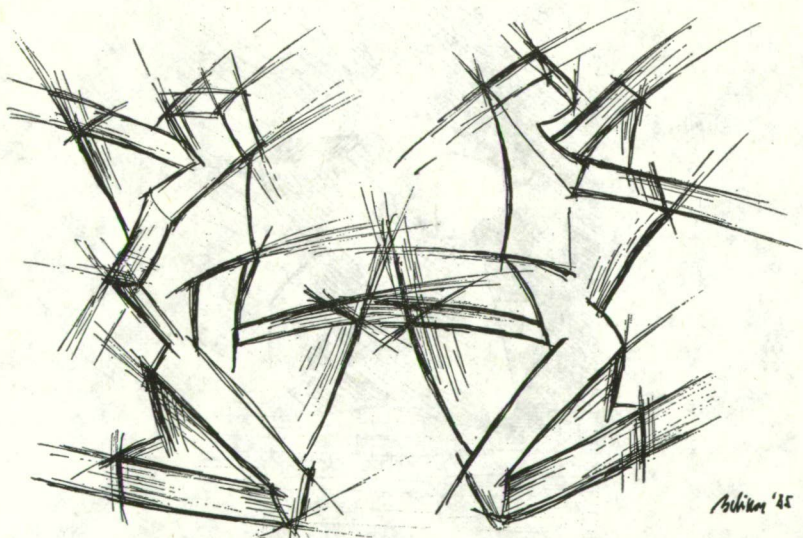

az itthoni állami díj és a művészet érdemes mestere cím utáni időkben), maradt a Bolyai utcai lakás-műterem pontos-lelkiismeretes, a külsőségeket tekintve szürke dolgozója.

Most, hogy átköltözik a Házsongárdba, az élők városa sokkal szegényebb, nélküle ismét szegényebb lesz. Vagy talán mégsem? Hajlott alakja hiányozni fog ugyan a belváros utcáiból, és többé nem teszi már le újévi, gondosan metszett és aláírt üdvözlét a szerkesztőségi asztalokra — az otthonokból azonban, tudjuk, múzeumainkból pedig reméljük, nem fognak eltűnni jól ismert fekete-fehér képei, színes pasztelljei — az emlékeztetők és megtartók.

Tibeti sapkás önarcképed nem a történelem hidegét, hanem az alóla kitekintő, bölcsen figyelő emberi arc belső monumentalitását, a megszakíthatatlan kommunikációt, az esztelen mesterkedéseken győztes alkotó erőt, az értelmes jövőt kell hogy jelentse nekünk. Béla bácsi, ez a hit adjon Neked — s a talán mégsem csak látszatéletet élőknek nyugalmat.

KÁNTOR LAJOS

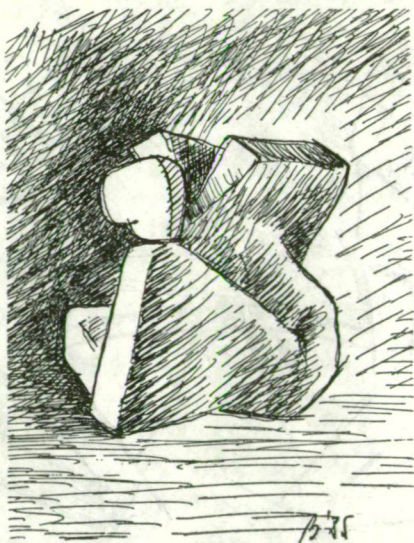
BELICZAI MÁRIA RAJZA

A Művelődési Minisztérium irodalmi és művészettájékoztatási főosztálya január 24-én értékelte lapunk 1985-ös évfolyamát. A kibővített szerkesztőségi ülésen Rátki András főosztályvezető és a referátumot tartó Tokai András, valamint a helyi felügyeleti szervek képviselői vettek részt.

*
Somogyi-könyvtári esték címmel indult sorozat a közelmúltban. Első al-

kalommal Baróti Dezsővel, majd Hubay Miklóssal találkozhattak az érdeklődők.

Érzékeny veszteség érte jelenkori irodalmi életünket: december 29-én meghalt Kardos György, a Magvető Könyvkiadó igazgatója. Emlékét őriznünk kötelesség!

BELICZAI MÁRIA RAJZA